

Në vetëdijen historike dhe kulturore shqiptare bashkëkohore, shqiptarja dykrenore është shndërruar në simbolin më të dallueshëm të Skënderbeut e, më pas, në emblemë themelore të identitetit shtetëror shqiptar. Megjithatë, për një analizë të artit mesjetar është e domosdoshme, që simboli të interpretohet fillimisht në kontekstin e kohës së tij, dhe jo përmes kuptimeve politike dhe kombëtare që mori në periudhat e mëvonshme.

Helena dhe portreti i keqidentifikuar si i Voisava Tribalda Kastriotit: dhe rishqyrtimi historik dhe ikonografik i shqiptonjës dykrenore

Nga Prof. MA Luan TASHI

Një vepër me rëndësi
e Dhimitër Shuteriqit
për kalendarin
historik të shqipes

Nga Shaban Sinani (fq. 8)

SHËNIME MBI LIBRAT

MENDIME TË FILOZOFIT

ISUF LUZAJ

Nga Uran Butka (fq. 4)

Vështrim mbi librin "Brenja"
e Pashko R. Camajt

PËRTEJ BRENGËS

ËSHTË ENDE QIELLI (fq. 13)

Nga Dr. Sabina Osmanovic

Mbi botimin në greqisht të romanit të
shkrimtares Rita Petro, "Anapodhojenimeni"

Të njohësh veten në
thellësi përmes aktivizimit
të kujtesës

Nga Stella Petridou (fq. 15)

Disa mendime mbi Fate Velajn
dhe universin e tij artistik

"Një letërsi pa letrarizma
të sforcuar dhe as ujëra
të ndenjura"

Nga Mevlan Shanaj (fq. 16)

Krijimi, natyra
njerëzore dhe shpëtimi te
"Mjeshtri dhe margarita"

Nga Prof.as.dr. Belfiore Zifla (Qose)

Lexuesi i mirë dhe "E kuqja e demave"

Nga Mira Meksi

Me kohë më është përforcuar bindja se një lexues i mirë është për
tekstin letrar pothuaj aq i rëndësishëm dhe i domosdoshëm sa
edhe autori. Autori e nxjerr tekstin në dritë në një formë të dukshme,
të përcaktuar, të fiksuar e zeza mbi të bardhë, por gjithnjë të paplotë.
Ndërkohë që një lexues i mirë, përmes aktit të leximit, nuk mjaftohet
vetëm me kënaqësinë që i jep leximi, por vijon më tej. (fq. 6)

Andrej Kurkov,
shkrimtari i shquar
ukrainas, vizitoi Tiranën

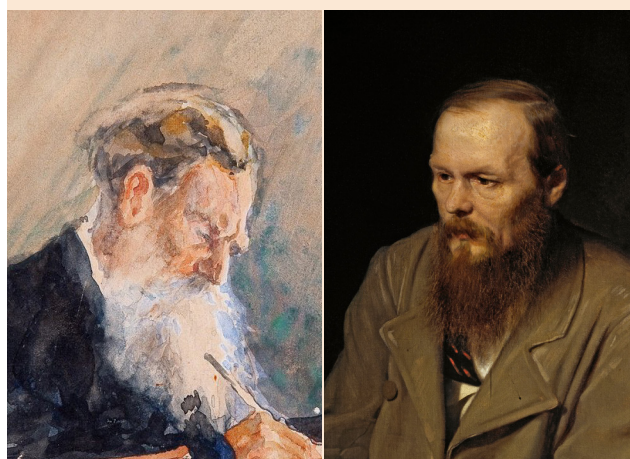
Xhimi Hendriksi
dhe Pinguini Misha
në Kryeministrinë e
Shqipërisë

Nga Andreas Dushi

Transkript:
Lev Tolstoi dhe
Dostojevski

Nga Protopresviter
Georgi Orehanov

Përktheu Agron Tufa

BIBLIOTEKË

Rudolf Marku (fq. 17)

Peizazh në vjeshtë

Bruno Doucey (fq. 18)

Akulli

Përktheu Anton Papeleka

Alfredo Villa Verde Gil (fq. 19)

Fletorja e Shqipërisë

Përktheu Namik Dokle

Arben Meksi (fq. 24)

Karikatura e së shtunës

Me rastin e 95-vjetorit të lindjes
Intervistë me poetin
dhe përkthyesin
Vangjush ZIKO

Nga Mirdash Pupa (fq. 12)

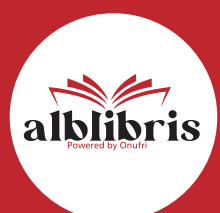
Për çarsye disa shkrimtarë tanët
nuk e njohin mirëfilli letërsinë?

Nga Anton Nikë Berisha (fq. 9)

Libri shqip në SHBA
& KANADA

Dërgesa të shpejta
dhe të sigurta

www.albilibris.al

Gjatë dekadave të fundit është përfshirë në botime dhe burime të shumta në internet, si një portret i pretenduar i Voisava Tribalda Kastriotit, nënës së Gjergj Kastrioti Skënderbeut. Analiza e kontekstit historik, kronologjik, ikonografik dhe heraldik tregon se figura nuk paraqet Voisavën, por e paraqet Helenën, nënën e Konstantinit I, perandorit romak, i cili e themeloi **Konstantinopolin**.¹

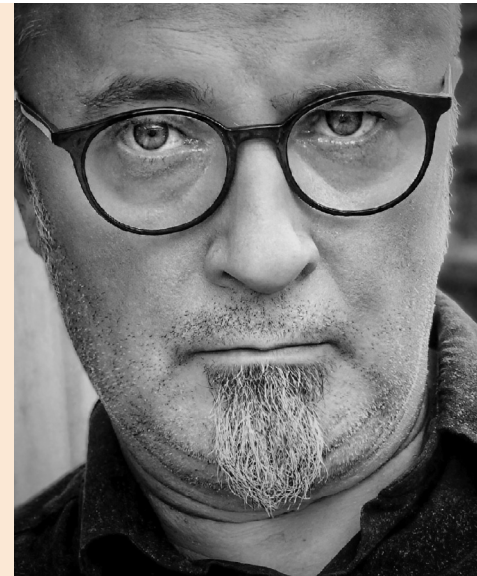
Afresku ndodhet në Manastirin e Shën Kryeengjëllit Mihail në Lesnovë dhe është një ndër veprat më të rëndësishme të artit të shekullit XIV në Ballkan. Ndërtimi i manastirit lidhet me vitet 1341-1347, ndërsa afresket u realizuan gjatë viteve 1346-1349. Afresket e Lesnovës paraqesin shumë figura të shënjtorëve dhe sundimtarëve. Disa nga piktorët njihen me emër, ndër ta: Sevasto, Mihail dhe Marko, ndërsa njëri nga piktorët është anonim. Punimet dallohen për ngjyrat e pasura, veshjet e zbukuruar dhe mënyrën e kujdesshme të paraqitjes së figurave.²

Afresku në fjalë paraqet Konstantinin dhe Helenën duke mbajtur kryqin, e cili është një nga paraqitjet e njohura të këtij çifti në artin e krishterë. Ata paraqiten me madhështinë e një çifti perandorak, Konstantini mban kurorë dhe një veshje shumë të pasur, të zbukuruar me gurë, perla dhe ornamente, kurse Helena gjithashtu paraqitet me një kurorë të lartë dhe me veshje të pasur, me shumë zbukurime dhe ngjyra.³

Konstantini I (rreth 272-337), i lindur në Dardanië Ilire, ishte perandor romak, që sundoi nga viti 306 deri në vdekjen e tij më 337. Ai është veçanërisht i rëndësishëm për historinë e krishterimit sepse pas fitores së tij në **Betejën e Urës Milviane në vitin 312**, u afrua me krishterimin dhe në vitin **313** nxori marrëveshjen që njihet si **Edikti i Milanos**, i cili lejoi praktikimin e lirë të krishterimit në Perandorinë Romake. Ai themeloi **Konstantinopolin** si kryeqytet

Helena dhe portreti i keqidentifikuar si i Voisava Tribalda Kastriotit: dhe rishqyrtimi historik dhe ikonografik i shqiponjës dykrenore

Prof. Ma Luan Tashi

të ri perandorak dhe më vonë u nderua nga Kisha si shënjtor. **Helena (250-330)** ishte nëna e Konstantinit.⁴

Gjatë pelegrinazhit të Helenës në Tokën e Shenjtë, ajo urdhëroi kërkime për vendin ku ishte kryqëzuar Krishti dhe aty supozohet se u gjet Kryqi. Për këtë arsye, Helena u bë një nga figurat më të rëndësishme të ikonografisë së krishterë. Ajo dhe Konstantini zakonisht paraqiten **bashkë me Kryqin**, secili në njërën anë të tij, pikërisht si në afreskun e Lesnovës.⁵

Afresket e Lesnovës i përkasin mesit të shekullit XIV, ndërsa veprimtaria politike dhe historike e familjes Kastrioti, e cila do të arrinte kulmin me Gjergj Kastriotin në shekullin XV, i përket një periudhe shumë më të mëvonshme. Për rrjedhojë, identifikimi i figurës së Lesnovës si Voisava do të kërkonte një provë të drejtpërdrejtë: një mbishkrim, një dokument bashkëkohor, një burim të sigurt historik ose ndonjë dëshmi tjetër, që

të vendoste një lidhje të verifikueshme midis figurës dhe familjes Kastrioti. Një provë e tillë nuk është paraqitur. Prandaj, veshja aristokrate, kurora apo prania e shqiponjës dykrenore, nuk mund të shërbejnë si kritere të mjaftueshme identifikimi.⁶

Veshja Helenës është jashtëzakonisht e pasur me ornamente dhe ka dukje ceremoniale. Në tërësi, veshja, kurora dhe përdorimi i arit dhe të kuqes e vendosin këtë portret brenda traditës së ikonografisë oborrtare bizantine, ku veshja nuk ka vetëm funksion estetik, por është një gjuhë vizuale që komunikon pushtet, prejardhje dinastike.⁷

Veçanërisht interesante është **shqiponja dykrenore** e paraqitur në pjesën e veshjes. Ajo nuk duket si një stemë e vendosur në mënyrë të izoluar mbi mburojë, por si një dekorim i kostumit. Në këtë mënyrë, figura e shqiponjës kontribuon në shprehjen vizuale të **statusit perandorak dhe dinastik**. Pikërisht shqiponja dykrenore është elementi, që e ka favorizuar interpretimin retrospektiv të këtij afresku si portret të Voisava Tribalda Kastriotit.⁸

Në vetëdijen historike dhe kulturore shqiptare bashkëkohore, shqiponja dykrenore është shndërruar në simbolin më të dallueshëm të Skënderbeut e, më pas, në emblemë themelore të identitetit shtetëror shqiptar. Megjithatë, për një analizë të artit mesjetar është e domosdoshme, që simboli të interpretohet fillimisht në kontekstin e kohës së tij, dhe jo përmes kuptimeve politike dhe kombëtare që mori në periudhat e mëvonshme.⁹

Shqiponja dykrenore në burimet evropiane shfaqet gjatë vitit 1250. Një nga dëshmitë më të njohura është ajo që gjendet në dorëshkrimet e Matthew Paris [1200-1259; murg anglez, kronist, artist i dorëshkrimeve të ilustruara dhe hartograf], në *Chronica Majora*, ku shqiponja dykrenore i atribuohet Perandorit të Perandorisë së Shenjtë Romake Otto IV (1175-1218) dhe Frederick II *Hohenstaufen* (1194-1250) Perandor i Perandorisë së Shenjtë Romake, Mbret i Sicilisë dhe Mbret i Jerusalemit.¹⁰

Në vitin 1433, pas kurorëzimit të Sigismundit të Luksemburgut (1368-1437) si

perandor i Perandorisë së Shenjtë Romake, shqiponja dykrenore u vendos në mënyrë të qëndrueshme si simbol i perandorit. Më pas, sidomos nën Habsburgët [Një nga **dinastitë më të fuqishme në historinë e qytetërimit perëndimor**. Ajo njihet veçanërisht për sundimin e territoreve të mëdha në Evropë dhe në Amerikë gjatë **Mesjetës dhe fillimit të epokës moderne**, përfshirë edhe **Perandorinë e Shenjtë Romake**], shqiponja dykrenore u bë një prej simboleve më të fuqishme të Evropës Qendrore. Ajo u përdor në vula, dokumente dhe stema të Perandorisë së Shenjtë Romake.¹¹

Shqiponja dykrenore ishte pjesë e traditave simbolike dhe politike të botës bizantine dhe u përdor në kontekste perandorake e dinastike gjatë Mesjetës së vonë. Megjithatë, duhet shmangur koncepti modern sipas të cilit, ajo do të përfaqësonte automatikisht një "stemë shtetërore" të Perandorisë Bizantine, në kuptimin heraldik që kemi sot. Në këtë drejtim, një dallim i tillë është thelbësor edhe për interpretimin e afreskut të Lesnovës, shqiponja që shfaqet në veshjen e Helenës duhet parë në radhë të parë si motiv ceremonial, dinastik dhe perandorak.¹²

Nga pikëpamja formale, paraqitja e shqiponjës dykrenore në traditën bizantine dhe postbizantine nuk ndjek një model të vetëm dhe të pandryshueshëm. Ajo mund të paraqitet në variante të ndryshme sipas mediumit, periudhës dhe funksionit. Në rastin e Lesnovës, karakteri relativisht ornamental i figurës së shqiponjës është në harmoni me sipërfaqen tekstile mbi të cilën ajo është vendosur. Në traditën e Kastriotëve, shqiponja dykrenore do të marrë një funksion gjithnjë e më të qartë identifikues, duke u integruar në sistemin heraldik të familjes. Në dëshmitë e mëvonshme ajo shfaqet e lidhur me ngjyrat kuqezi dhe me elemente të tjera të heraldikës Kastriotiane.¹³

Shqiponja e lidhur me Skënderbeun ka kokat më të fuqishme dhe më të theksuara, me sqepa të mëdhenj, qafa të zhvilluara dhe krahë të gjerë e të hapur. Mbi të dy kokat dallohen kurorat, ndërsa këmbët dhe kthetrat janë të artikuluar qartë. E gjithë

Helena – nëna e Perandorit Kostantini I, Afresku në manastirin Shën Mikeli Kryeengjëlli në Lesnovë

Perandori Kostantini I dhe nëna e tij Helena në Manastirin Shën Mikeli Kryeengjëll në Lesnovë

figura është e ndërtuar me simetri të fortë dhe me karakter të theksuar heraldik. Në paraqitjen e Lesnovës, përkundrazi, kokat janë më të holla dhe më të zgjatura, sqepat më të hollë, qafat më delikate dhe krahët më ornamentale e më pak të strukturuar. Kokat nuk mbajnë kurora dhe trajtimi i përgjithshëm është më i butë dhe më dekorativ.¹⁴

Në këtë pikë, dëshmia e Marin Barletit (1460-1512) ka një rëndësi të veçantë për historinë e flamurit të Skënderbeut. Në faqen 38 të librit *“Historia de vita et gestis Scanderbegi Epirotarum principis”*, të botuar më 1508 në Romë nga Bernardino dei Vitali (1494-1539) *“vulgo li albanesoti”* i quajtur albanez/shqiptar, Barleti përshkruan shenjat që lidhen me Skënderbeun dhe ushtrinë e tij. Në latinisht ai shkruan:

“Incolae et reliqui Epirotici generis, mox abiecta Amurathis memoria, novum ducem et nota olim signa, aquilamque nam antea gereant rubea vexilla nigris et bicipitibus distincta aquilis gerebat Scanderbegus, vel non invitati sequebantur - Atque erant vexilla et insignia Castriotae gentis et familiae”.¹⁵

(Banorët dhe pjesa tjetër e popullsisë me prejardhje epirote, pasi shumë shpejt e harruan Muratin, ndoqën udhëheqësin e ri dhe shenjat e njohura prej kohësh, si edhe shqiponjën; sepse Skënderbeu mbante flamuj të kuq, të dalluar me shqiponja të zeza dykrenore, dhe ata e ndiqnin edhe pa qenë të ftuar - Ato ishin flamujt dhe shenjat dalluese të fisit dhe familjes së Kastriotëve).^{16 17}

Dëshmia e Barletit është e rëndësishme sepse këtu shqiponja dykrenore nuk paraqitet thjesht si një ornament i përgjithshëm, por lidhet drejtpërdrejt me flamujt e Skënderbeut dhe me identitetin simbolik të forcave të tij. Pikërisht ky është një dallim metodologjik i rëndësishëm: në rastin e Lesnovës kemi një shqiponjë të integruar në veshjen ceremoniale të një figure perandorake, kurse në rastin e Barletit kemi një shqiponjë të lidhur me shenjën e një udhëheqësi politik dhe ushtarak, pra me funksion identifikues. Dëshmia e Barletit dokumenton një lidhje të qartë midis Skënderbeut, flamurit të kuq dhe shqiponjës së zezë dykrenore, por nuk duhet interpretuar pa dallim si provë se çdo paraqitje e mëparshme e shqiponjës dykrenore ishte automatikisht “arbërore/shqiptare”, prandaj, rëndësia historike e shqiponjës së Skënderbeut qëndron jo vetëm te forma e saj, por te funksioni i saj i ri identifikues brenda kontekstit politik të Kastriotëve.¹⁸

Shqiponja dykrenore e Lesnovës duhet trajtuar si një dëshmi me interes të jashtëzakonshëm për historinë e qarkullimit të simboleve në Ballkanin mesjetar, por jo si provë për praninë e familjes Kastrioti. Interpretimi i saj si simbol automatikisht arbërore-shqiptar do të ishte një rast i qartë i transferimit të një kuptimi të periudhës moderne mbi një vepër të shekullit XIV.¹⁹

Afresku i Lesnovës përfaqëson një

Shqiponja dykrenore në stemat heraldike të Sigismundit, Perandori i Perandorisë së Shenjtë Romake. Vepër e vitit 1512

dëshmi të rëndësishme për parahistorinë ikonografike të formave të shqiponjës dykrenore, por nuk ofron kurrfar baze për ta identifikuar figurën me Voisava Tribalda Kastriotin. Përkundrazi, konteksti dinastik i Lesnovës, kronologjia e monumentit dhe funksioni ceremonial i shqiponjës, mbështesin interpretimin e figurës si Helenën, nënën e perandorit romak, Konstantini I. Në të njëjtën kohë, dëshmia e Marin Barletit dokumenton një fazë tjetër të historisë së këtij simboli: shndërrimin e tij në shenjë identifikuese të flamurit të Skënderbeut.²⁰

Literatura

1. Austrian Academy of Sciences, Institute for Medieval Research, “Lësnovo (1), Monastery of Saint Archangel Michael,” Balkan Studies, ku dokumentohen themelimi në vitet 1346-1347, mbishkrimi i vitit 1349 dhe pikturimi i narteksit; shih gjithashtu Ailsa Mellon Bruce Visiting Senior Fellow, “Lesnovo Monastery,” Center for Advanced Study in the Visual Arts, National Gallery of Art, 2024, për datimin e afreskut rreth vitit 1346. <https://tib.oeaw.ac.at/balkan/explore/entity/19215>.

2. Austrian Academy of Sciences, “Lësnovo (1), Monastery of Saint Archangel Michael,” dhe “Slovo-

ASO Project: Lesnovo Monastery,” ku përmenden fazat e pikturimit dhe emrat Sevasto, Mihail dhe Marko. <https://tib.oeaw.ac.at/balkan/explore/entity/19215>; <https://slovo-aso.cl.bas.bg/lesnovo.html>.

3. “Arte e iconografia costantiniane, Grecia, Cipro e Vicino Oriente, VII-XV secolo,” Enciclopedia Costantiniana, Treccani. Shih edhe Lynn Jones, “Deconstructing an Iconography: Depictions of Constantine and Helena in Middle Byzantine Cappadocia,” Valonia 1 (2024): 135-155. https://www.treccani.it/enciclopedia/arte-e-iconografia-costantiniane-grecia-cipro-e-vicino-oriente-vii-xv-secolo_%28Enciclopedia-Costantiniana%29/.

4. J. W. Drijvers, Helena Augusta: The Mother of Constantine the Great and the Legend of Her Finding of the True Cross (Leiden: Brill, 1992); shih edhe The Metropolitan Museum of Art, “Relief with Scene from the Legend of the True Cross,” ca. 1400. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/466562>.

5. Austrian Academy of Sciences, “Lësnovo (1), Monastery of Saint Archangel Michael,” e cila e lidh monumentin me shekullin XIV dhe me fazat e ndërtimit e pikturimit të viteve 1346-1349. <https://tib.oeaw.ac.at/balkan/explore/entity/19215>.

6. Treccani, “Arte e iconografia costantiniane,” ku theksohet përdorimi i veshjeve dhe kurorave perandorake në paraqitjet e Konstantinit dhe Helenës. https://www.treccani.it/enciclopedia/arte-e-iconografia-costantiniane-grecia-cipro-e-vicino-oriente-vii-xv-secolo_%28Enciclopedia-Costantiniana%29/.

7. The Metropolitan Museum of Art, “Altar Cloth or Podesa,” Byzantine, fundi i shekullit XIV, ku thuhet se shqiponja dykrenore u bë simbol kryesor shtetëror në shekujt e vonë bizantinë dhe u përdor edhe në kontekste liturgjike. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/473644>.

8. The Metropolitan Museum of Art, “Altar Cloth or Podesa,” Byzantine, fundi i shekullit XIV. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/473644>.

9. Cambridge, Corpus Christi College, Parker Library, MS 16II, “Matthew Paris OSB, Chronica maiora II,” si dhe British Library, Royal MS 14 C VII, “Matthew Paris, Chronica Maiora, with a continuation.” <https://iiif.biblissima.fr/collections/manifest/bd5a88d7ce3ef3aac1721d5dfcb0f9ce86a8819>; <https://searcharchives.bl.uk/catalog/041-002338756>.

10. Institut für Geschichte, Universität Graz, Siegelsammlung, “Sigismund, römischer Kaiser, König von Ungarn und Böhmen,” datuar 1433, ku përshkruhet qartë doppeladler në vulën perandorake; shih edhe Sigilla, “Sigismund de Luxembourg - petit sceau - Empereur du Saint-Empire romain germanique - 1433/1436.” <https://gams.uni-graz.at/o:sis.1-22>; <https://sigilla.irht.cnrs.fr/33954>.

11. The Metropolitan Museum of Art, “Altar Cloth or Podesa,” Byzantine, fundi i shekullit XIV. Për përdorimin e saj si stemë e Perandorisë së Shenjtë Romake, shih LACMA, “Covered Tankard with Arms of the Holy Roman Empire,” dhe Hans Burgkmair, “The Imperial Eagle,” Metropolitan Museum of Art. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/473644>; <https://collections.lacma.org/object/12080>; <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/431412>.

12. The Metropolitan Museum of Art, “Altar Cloth or Podesa,” dhe Institut für Geschichte, Universität Graz, Siegelsammlung, për vulën e Sigismundit të vitit 1433. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/473644>; <https://gams.uni-graz.at/o:sis.1-22>.

13. Universität Graz, Siegelsammlung, “Sigismund, römischer Kaiser, König von Ungarn und Böhmen,” 1433; shih edhe Bettina Pferschy-Maleczek et al., “Sigismund’s Empire as a Model of Late Medieval Rulership,” Hungarian Historical Review 13, no. 2 (2024). <https://gams.uni-graz.at/o:sis.1-22>; <https://hunghist.org/issue-current/83-articles/916-2024-2-schneidmuller>.

14. Marin Barleti, Historia de vita et gestis Scanderbegi Epirotarum principis (Rome: Bernardino dei Vitali, 1508). Ekzemplari i digitalizuar dhe të dhënat bibliografike gjenden në Library of Congress. <https://www.loc.gov/item/2021666892/>.

15. Marin Barleti, Historia de vita et gestis Scanderbegi Epirotarum principis (Rome: Bernardino dei Vitali, 1508), libri/faqja e cituar në tekst. Për ekzemplarin e vitit 1508 dhe të dhënat e botimit, shih Library of Congress, “The History of the Life and Deeds of Scanderbeg, the Prince of Epirus.” <https://www.loc.gov/item/2021666892/>.

16. Barleti, Historia de vita et gestis Scanderbegi Epirotarum principis (Rome: Bernardino dei Vitali, 1508). Library of Congress e identifikon veprën si botim të Romës nga Bernardino dei Vitali, rreth 1508-1510, dhe e përshkruan shqiponjën dykrenore si emblemë të familjes Kastrioti. <https://www.loc.gov/item/2021666892/>.

17. The Metropolitan Museum of Art, “Altar Cloth or Podesa,” dhe Library of Congress, “The History of the Life and Deeds of Scanderbeg, the Prince of Epirus.” <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/473644>; <https://www.loc.gov/item/2021666892/>.

18. Austrian Academy of Sciences, “Lësnovo (1), Monastery of Saint Archangel Michael.” <https://tib.oeaw.ac.at/balkan/explore/entity/19215>.

19. Treccani, “Arte e iconografia costantiniane,” dhe Austrian Academy of Sciences, “Lësnovo (1).”

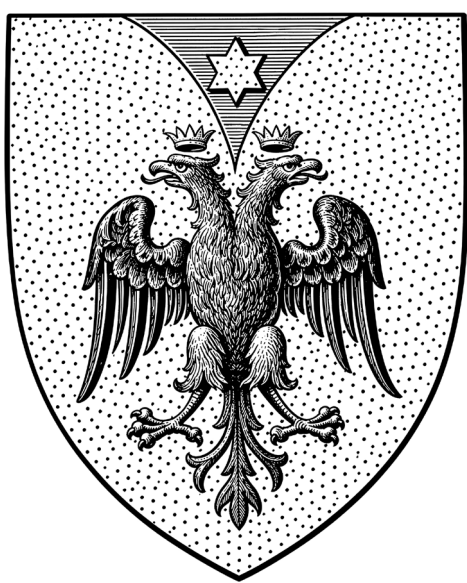
20. Treccani, “Arte e iconografia costantiniane,” për tipologjinë ikonografike Konstantin-Helena-Kryqi; Austrian Academy of Sciences, “Lësnovo (1),” për kronologjinë e monumentit; dhe Marin Barleti, Historia de vita et gestis Scanderbegi Epirotarum principis (Rome: Bernardino dei Vitali, 1508), për dëshminë e mëvonshme mbi shenjat e Kastriotëve.

Shqiponjat në veshjen e Helenës

Shqiponja dykrenore, në manuskriptin e vitit 1250, nga murgu Matthew Paris, në veprën “Chronica Majora”

Stema heraldike e Kastriotëve, në veprën e Giuseppe Schirò “Gli albanesi e la questione balcanica”, Napoli 1904. Është version i stemës së vitit 1500, në monumentit mortor të nipit të Skënderbeut, Konstandin Kastriotit, në Napoli

Sapo u panë dritën e botimit katër veprat filozofike të filozofit të shquar shqiptar, prof. Isuf Luaj.

Isuf Luzaj lindi në Kaninë, u rrit dhe u formua në një familje atdhetare e të kulturuar edhe në mjedisin patriotik të qytetit të Vlorës, ku mori mësimet e para dhe ndjesinë e së bukurës, më pas në gjimnazin shtetëror të Shkodrës, ku forcoi prirjet letrare, mandej studimet në universitetin e Sorbonës në Francë, ku u diplomua doktor dhe profesor i letërsisë e filozofisë me rezultate të shkëlqyera.

Prof. Isuf Luzaj është një fenomen shmëdimensional, ku ndërthurret mësonjësi i shkollave te mesme, luftëtar i nacionalist e demokrat, antifashisti i orëve të para, antikomunisti dhe veprimtari i bashkimit kombëtar, delegati i Ballit Kombëtar në kuvendin e Mukjes për një Shqipëri të lirë demokratike dhe etnike, i burgosur dhe i internuar në Ventotene nga fashizmi, i syrgjynosur dhe anatemuar nga diktatura komuniste, ku “Lumenjtë rrjedhin të kuq, siç shkruan ai, refugjati politik i endur nëpër botë, filozofi, historiani, sociologu, pedagogu, kritiku, anrtopologu, poeti, rrëfimtari, polemisti, me një prodhimtari të jashtëzakonshme krijuese, gati të panjohur e të pabotuar.

Bashkëthemelues i partisë socialdemokrate me Musine Kokalarin, Skënder Muçon dhe Selman Rizën, si një rrugë e mesme demokratike e liberale, me program liritë politike dhe shtetin e së drejtës.

Mëtues i shkollës së filozofisë ekzistencialiste vepruese tek veprat filozofike, ngjizur me frymëm Luziane të rindërtimit të fuqive shpirtërore, njohës e interpretues i filozofëve të mëdhenj të antikitetit, Rilindjes e të kohëve moderne deri te Niçe, Sartri , Kamy, Bergson etj, por që mbeti kurdoherë vetvetja si filozof.

Veprat shkencore, letrare, eseistike, memuaristike, por edhe kontributi i shquar akademik në universitetet e Argjentinës dhe të SHBA, e bënë të njohur e të nderuar në botë. Shkrimtari i madh Borges i shkruan: “Lexova ditarët e tu dhe jam i gëzuar që një poet i huaj ka arritur lartësi akademike. Ju kini lindur poet”.

Vlerësimi i Fan Nolit në Boston ishte i ndjerë: “I dashur lab, do të vish këtu si delegat i filozofisë nga universiteti i Buones Aires, kishën e Shëngjergjit e ke si shtëpinë tënde dhe të pres për zemërsisht”. Presidenti i SHBA Regan i dorëzoi dekoratën “Profesor i merituar i Amerikës”.

Vetëm vitet e fundit, edhe Shqipëria demokratike e dekretoi me urdhërin e lartë “Nderi i Kombit”, ndërsa Instituti i Studimeve Historike që unë drejtoj, ka përgatitur botimin e veprës së plotë të Isuf Luzajt në 10 vëllime.

I mërguar nga atdheu, Isuf Luzaj e ruajti në shpirt dhe në vepra dashurinë e përpjekjen për mëmëdheun dhe i ktheu sytë i malluar edhe në çastet e fundit para 25 vjetësh:

“Në Kaninë të më bëni varr.
E dua Shushicën pranë
kodrat, ullinjtë e kalanë.
Karshi të kem det
Triport, Karaborun e Sazanë,
Gjallë nuk më lanë t’i shoh,
I vdekur, ndoshta nxjerr mallë”.

Vlerësimi më i madh për Isuf Luzajt është botimi special i katër veprave filozofike të tij nga Instituti i Studimeve Historike “Lumo Skendo” dhe shtypur nën kujdesun e botuesit të mirënjohur Bujar Hudhri, botime që do të pasohen me veprat letrare, historike dhe memuaristike në gjashtë vëllime të tjerë, një pasuri e madhe shkencore e kulturore e munguar e kulturës shqiptare.

Po botojmë për lexuesit e gazetës ExLibris disa nga mendimet filozofike të prof. Isuf Luzaj.

ISUF LUZAJ :Thënie filozofike

“Vendlindja, Kanina “fatbardhë, me kështjellën për qielli/ kokën nëpër re, këmbët buzë detit”

“Sa jemi shqipëtarë, kemi gjithë një farë, kemi gjithë një besë, s’kemi kurrë të ndarë”

“Tre shokë dhe miq të pandarë kam pasur besnikë gjatë gjithë jetës sime, që kur mësova të arsyetoj deri sot, që është fillimi i mbarimit: *vetminë, mërzinë dhe kureshtjen* për të njohur. Kjo më pruri qindra miq të vyer, librat, që i nxjerr nga raftet, bisedoj me ata pa më kundërshtuar kurrë dhe i vë prapë në rafte,

MENDIME TË FILOZOFIT ISUF LUZAJ

Nga Uran Butka

duke i puthur si falënderim mirënjohjeje. Vetmisë dhe mërzisë u kam vënë përballë miqtë e mi të dashur dhe me ndihmën e këtyre, i kam fituar të gjitha betejat e jetës. Kur e shihja që e kisha fituar luftën, merrja penën, ngjyrën dhe letrën për të treguar përfundimet e konsekuencave në shtige stinësh që nga Balsha i Parë tek Ismail Qemali”

“Burgosur prej gjindarmëve të Zogut gjatë regjimit zogist, admiruar prej magjistratëve të Zogut gjatë pushtimit italian; burgosur prej policisë italiane gjatë okupacionit; admiruar prej magjistratëve të Italisë gjatë emigrimit; dënuar prej komunistëve gjatë luftës vëllavrasëse; admiruar prej tyre në kohët e pas luftës. Karakteri im shumë i sinqertë s’ka mundur të lehdatojë kërkënd për të bërë kompromis me ndërgjegjen”.

“Sot në ora 12.30 të mesditës vapor i vogël na zbarkoi në Ventotene. Ngjitëm rrugën zikzake prej 387 shkallësh, lidhur duarpërdur 67 veta, nga shumë lloje rojesh të Sigurimit fashist, Kërkoni të afroheshin shqipot e burgosur qysh më parë, për të na thënë këshilla e përsëhendetje. Dalloje ndër ta koka tullace e Llazar Fundos, mustaqet e gjëmbta të Faslli Frashërit, goja e madhe e Selman Rizës, trupi i bëshëm i Safet Butkës, sytë e ndritur të Abaz Ermenjit, e bastuni i trashë i Leonidha Naçit. Një zë i egër shkodran bërtiti: “Mos nderoni tue çue dorën (allafashiste), mor djem! Ishte Dan Hasani trim, i ndershëm e bujar shkodran”

“Kush dëshiron madhërinë e popullit të tij, duhet të mësojë që udha e mirë është gjithmonë udha më e zorshme, ajo që zemrat e frikshme e konsiderojnë të rrezikshme. Nuk meritojnë të quhen të lirë ata që përulin dinjitetin e tyre. Me temperamente bualli formohen kope bagëtish të afta për të shërbyer, por kurrë për të dashuruar. Nga dashuria dalin miq të lirisë, nga urrejtja dalin armiq të lirisë”

“Përpara, në shërbim të së vërtetës, pastaj në shërbim të Shqipërisë. Në shërbim të Shqipërisë me anë të së vërtetës, të guximit, të therorisë.

Vetëm e vërteta korrigjon kur fyen, ndreq kur dhëmb, forcon kur vret, rindërton kur zhduk e krijon komb e shoqëri të shëndoshë shpirtërisht e fizikisht”

“Ka qenë natyra ime të jetoj i vetmuar edhe kur kam qenë në mes të shoqërisë. Dëshiroj të jetoj i vetmuar. Fjala Zot, merr kuptim kur jam i vetmuar. Nuk besoj që Feja të jetë një temë për intelektin, as për shoqërinë në biseda e vanitete. Besoj vetëm kur nuk besoj mbi Fenë. Kam nevojë për vetmi, aqsa kam nevojë për ushqim. Vetmija është koha që më jep më shumë shpërblime shpirti, porse këtë vetmi nuk e zgjedh dot unë, ajo më zgjeth mua. Për mua, me qenë i vetmuar do të thotë, me qenë i bashkuar me të gjithë botën”

“Dëmi më i madh që i bëri kombit tonë komunizmi është demoralizimi – degjenerimi – pluhurizimi – çoroditja – helmimi që i bëri popullit shqiptar në tru – në nerva – në të gjitha shtresat e ndërgjegjësores Frojdiane, deri në genin, që i dhanë për pjellje një serie brezash shqiptare me të gjitha vlerat morale të vdekura”

“Ashtu si komunizmi që nga një UTOPI, krijoi një situatë teorike fallse, nuk do të mundë t’u rezistojë fuqive shpirtërore të forta dhe kërkonjë të lirisë, ashtu do bjere dhe në praktikë siç po bie në teori. Rrëzimi i tyre është dënimi i krimbit të kancerit që kishte farën brenda”.

“Për krijimin pozitiv të një strukture

iderash në një zbulim shkencor ose artistik është e nevojëshme lirija e plotë nga trashëgimija shekullore e asaj fushe mendimi që kërkojnë t’i zbërthejmë ekuacionin. Poeti që krijon një botë imagjinare duhet të jetë i shkëputur nga çdo shkrim i vjetër i asaj natyre, kështu muziku, si dhe filozofi, kimisti, matematiku e të tjerë. Udhë e lirisë ka qenë dhe është deri sot e vetmja udhë që na shpje ku duam të vemi na, prandaj nuk ka tjetër udhë. Këtu krijohet problemi nëse udha e lirisë së mendimit tonë është me të vërtetë udha e lirisë së mendimit logjik. A është lirija jonë vërtetë e lirë nga faktorët tjerë të ndërgjegjes dhe të jetës, që të jetë e aftë të veprojë lirisht, apo është një iluzion i ynë kur mendojmë se jemi të lirë, ndërsa jemi robër nënë një mijë faktorë influenconjës, atavizmi, realë, vendi, klime, kulture, tradite etj.”

“Kur mendja ime ngjitet në një ide, unë veproj si një pjesë e UNI-t tim, jo si një tërësi. Kur unë kontrolloj të gjitha perceptcionet, faktet, arësytet dhe rrezultatet, shkaqet dhe efektet e tyre, atëherë veproj si një TËRËSI”

“Liria është oksigjeni i shpirtit. E çmojmë vetëm kur na mungon. Një njeri, ose një shoqëri, që nuk ndien nevojën e lirisë, nuk meriton dhuratën e jetës. Liria fillon në shpirtin tonë që kur dalim nga uji dhe fillojmë të marrim frymë, edhe mbaron kur s’marrim më frymë. Asnjë njeri nuk është i lirë, po nuk qe i zoti i aksioneve të tij. Kauza e lirisë identifikohet me fatet e njerëzimit”.

“Njeriu duhet jo vetëm të jetë, të ekzistojë, porse më shumë duhet të veprojë”

“Kriza e ekzistencës europiane ka vetëm dy zgjidhje: ose rënien e Europës, që është bërë e huaj me kuptimin e saj racional të jetës, rënien në urrejtjen shpirtërore dhe barabari, ose rilindjen e Europës duke u nisur nga fryma e filozofisë, në sajë të një heroizmi të arsyes që e kapërçen përfundimisht natyralizmin. Reziku më i madh për Europën është lodhja. Le të luftojmë si “europianë të mirë” kundër këtij rreziku të rreziqeve, me këtë trimëri që nuk trembet as nga pafundësia e luftës dhe ne do të shikojmë atëherë që të dalë nga zjarri i madh i nihilizmit, nga zjarri rrokullisës i dëshpërimit që dyshon në vokacionin e Oksidentit drejt njerëzimit, nga hiri i lodhjes së madhe, Feniksin e ringjallur të një jetë të re të brendshme dhe të një ere të re shpirtërore, garanci për një të ardhme të madhe dhe të gjatë për njerëzimin: sepse vetëm shpirti është i pavdekshëm”,

“Kur kontrolloj aktivitetin tim pluridimensional: luftë e përpjekje në rini, luftë e përpjekje me fjalë e burrëri, luftë e përpjekje me shkrime në pleqëri, më del arsye padije në gjyq e ndërgjegje e akuzuar nga mendimi. Kjo provon që në disa shtigje stinash veprovë sipas mendjes dhe jo sipas logjikës dhe kurrë sipas oportunitetit ose llogarisë së probalitetit të fitimit. Atëherë mundohem të ndryshoj busullën e anijes, në detin pa plazhe, duke u drejtuar pas lindjes së diellit dhe pas yjeve për të arritur punëtor i mendimit dhe i ndjenjës bashkë, në limanin e heshtjes. Po me të gjitha gabimet të bëra në rini, jam i kënaqur, sepse qeshë i sigurtë dhe veprovë në mirëbesim të të tjerëve; edhe po këta më dhanë deziluzion”

“Kur mendja ime ngjitet në një ide, unë veproj si një pjesë e UNIT tim, jo si një tërësi. Kur unë kontrolloj të gjitha perceptcionet, faktet, arësytet dhe rrezultatet, shkaqet dhe efektet e tyre, atëherë veproj si një TËRËSI”

“Fitorja e njeriut mbi veten e tij është triumfi më fisnik”.

“Largohu të gjithë vaniteteve dhe lëfto për

të vërtetën pa u përkulur para asnjë fuqie”

“ Cilësia e udhëheqësit është të mos u vërë veshin zhurmave, kritikave fallse, mburrjeve, spiunllëqeve, dyshimeve dhe interesave”

“Arkitektët e mëdhenj të studimeve universale të sistemeve të tyre që nga Aristoteli, Thomai i Acquinosa, Agostini afrikan deri tek Barth, Dostojevski dhe katolikët frëngj e italianë të shekullit tonë, me një anë dhe të LEIBNITZIT, SPINOZËS, SOOREN, HEIDEGGER, SARTRE e të tjerë nga ana tjetër në kundërshtimet e tyre rrënjësore m’u dukën të pa sigurtë në thezat e tyre. I pari që më ra nga shtatuti që i paçë ndërtuar qe Bergsoni, ish mjeshtri im në Sorbonë. I fundit që më deziluzionoi qe SARTRE, i kërkoj ndjesë për miqësinë që më dha. Vuajta shumë shpirtërisht për kontradiktat e tyre dhe për konfliktet që po zmadhoheshin në mendjen time për arsye se më dukej shumë pretendim të rrëzoja disa pjesë të theorivë të tyre dhe sepse e ndjeja veten fajtor t’u mësoja singlerisht natë e ato që besoja unë atyre mijërave shpirtave të rinj, të cilët prisnin nga unë të vërtetën, kurse unë nuk isha në akord me mendjen time dhe me yjet e mendimit, në se me të vërtetë po mësoja të VËRTETËN”.

“Nuk kam kujdes se ç’bëj me duart e mija, ose me fjalët e mija, porse më intereson shumë ç’bëj me ndjenjat e mija. Dua të jetoj që përmbrenda së jashtmi dhe jo që prej së jashtmi përmbrenda”.

“Politikani i vërtetë jeton i vobektë, vdes i vobektë luke lënë në emrin e tij të gjithë thesarët e Historisë. Të tillë ishin: Ismail Qemali, Qazim Koculi, Mit’hat Frashëri, Fuad Dibra, Lef Nosi, At Anton Harapi, Ali Klisura, Peshkop Noli, Faik Konica e të tjerë”

“Me dhembje duhet të bindem që fati i shkrimeve të mi, nuk mvaret nga asnjë tjetër faktor veçse nga udha që do zgjedhë populli shqiptar për udhëtimin e shekullit 21. Na frymorët e zakonshëm, mundohemi të arsyetojmë nga e PARËSHMIA e sotme tek e PA-PARËSHMJA e nesërme. Këtu qëndron fuqia e inteligjencës në mes të njeriut të sotëm që përdor fuqitë e intelektit dhe të njeriut të kohëve të kaluara që përdorte fuqitë e muskullit, deri tek njeriu i kohëve t’ardhura që do të përdorë më shumë fuqitë elektro-magnetike të LLOGARIVET”

“Shtetetistë komunistë, përpara falimentit politik, ekonomik, shoqëror, shkencor, artistik, përpara frikës së popullit të deziluzionuar e të zhgënjyer, transformohen në tiranë (satrapë, kasapë, gjaksorë, cinikë) dhe, për të shpëtuar lëkurën e tyre dhe të klikës, krijojnë policinë sekrete, e cila bëhet aparat mbishtetëror; shteti rrëgjohet në një aparat burokratik, qeveria rrëgjohet në një zyrë ekzekutive nën tmerrin e Tiranit, ky nën tmerrin e vetes së tij, që jep si pasojë eliminimin fizik të çdo njeriu mendonjë, goftë ky edhe shoku i tij. Roli i policisë sekrete është zhdukja e vlerave mendore dhe morale, e mendimit të lirë”

“Fatkeqësia që më dënoi të jetoj një gjysëm shekulli në mërgime, pa mundur t’i shërbej popullit tim, as në gjuhë as në mendim, ma dogji shpirtin deri në torturim të përditshëm. Nga ana tjetër, mërgimi ma ndezi më shumë mallin për atdhe dhe më ethëzoi më shumë për një hakmarrje kundra ironisë së fatit qorr dhe më nxitë të shkruaj këtë studim që ju lë testament brezave të shekullit njëzet e një. Dashtë Zoti që ata të shohin qartë kristal të vërtetën, ta asimilojnë duke pastruar shpirtin nga ferrat dhe drizat e atavizmit dhe duke e pasuruar me mendimin e qytetërimit të kohës së tyre.

“Herakliti e Ksenofoni i matin fuqitë e tyre në bazë të problemit të IDENTITETIT. Diogjeni i Apollonisë tha që vetëm se pse ATOMET qenë bërë prej një lënde, vetëm për këtë arsye ata mund të bashkohen e të veprojnë së bashku”

“Krenaria është një princip vaniteti. Meqë e kam parë qartë gjatë një gjysëm shekulli në miq dhe armiç, strukturën e saj, guxoj të kundërshtoj SPINOZËN i cili nuk e pa dot në praktikë problemin e ngatërruar. Kjo është një gjendje mendore e lindur dhe e zhvilluar si reaksion kundra realitetit dhe nevojshmërisë. Ajo është aqë dobësi mendimi, saqë e dëmton njerinë, sepse është e kundërta e karakterit. Sa më e zhvilluar është krenaria, aqë më të mëdhenj janë gabimet e saj. Ajo kryen në njeriun që e mëson këtë të admirojë veten e tija duke i vënë një mur dasije me shoqërinë njerëzore, kështu e quan veten mbi-njeri, nuk do të mësojë, as të qortojë gabimet e tyre, as të ndëgjojë ç’mendojnë të tjerët. Kur zhvillohet shumë transformohet në sëmundje truri që po pati në duar të saj fuqi, ngrihet në diktatorin që është kanceri i politikës. Krenaria fillon me autosugjestjon duke kaluar në faza të një procesi absolutif dezheneronjës i trurit deri sa përfundon në një OBSESSION INDECENT dhe KRIMINAL. Shembuj janë: jeta e diktatorëve të çdo ngjyre”

“Shumë herë natyra e moralit tënë cënohet kur interferon në atë vesi i vullnetit. Është bërë zakon të mendohet që virtyti është një fuqi përpjekjeje dhe për këtë disa njerëz e kanë ndjerë veten krenarë për ndërmarrjet që kanë kryer. Mendoj që virtyti është i lindur në esencën tonë të konceptuarit dhe ajo që na mbetet në dorë nevojë, është të jemi të fortë me vullnet e besë në ideal, ta ruajmë atë nga tentacionet e tmerrshëm të jetës materialiste. U japën vlerë të madhe Qezatit dhe Napoleonit, kurse atë pakë të mirë që bënë, qe cickërra e lumtur në esencën e genit, e tërë gloria tjetër, nuk është veçse një seri aventurash”.

“Opinion i popullor është gënjeshtër në duar të ambiciozëve të verbuar. Është shprehja me e kotë e njeriut, është fatkeqësia e atyre që e perdorin, edhe e atyre për të cilët e përdorin finokët. I mendshmi e shporr popullaritetin, që ka shumë katonj e asnjë dritare, që shkakton dëm dhe kurrë përfitim për shoqërinë njerëzore. I mendshmi nuk ka nevojë që aluvione zoologjike të mbushin piacet e qyteteve duke i brohoritur emrin. Popullariteti duhet të vijë prapa tij e jo ai pas popullaritetit të aluvioneve zoologjike që çirren duke shqiptuar emrin e demagogut: Piacca Venecia në Romë, nën këmbët e Musolinit; Piacca e Reishtagut ne Berlin, nën këmbët e Hitlerit; Piacca e Pallatit Perandorak në Tokio, nën këmbët e Hiro Hitos; Piacca e Kuqe në Moskë nën këmbët e Stalinit; Piacca e Pekinit, nën këmbët e Mao Ce Dunit; Piacca e Popullit në Havanë...”

“Kështu i ndodh shoqërisë njerëzore, n’udhëtimin e saj në errësirë dhe në boshësi. Për kohën tonë dhe për trashëgimet që na la në kataklizmat botërore, është e nevojshme të sqarojmë rolin që lozën, nga një anë MATERIALIZMI HISTORIK dhe nga ana tjetër doktrinat FREUDIANE. Po të analizojmë rolin e tyre, do të arrijmë në konkluzion që as njëra, as tjetra, nuk ishin në lartësinë e filozofisë, pa le të METAFIZIKËS. Që të dyja dualën të gabuara, prandaj ai gabim, u bë gabim i njerëzimit që shkakëtoi tragjedinë e popujvet.

“Diktaturat kanë ngulur në shpirtin e shqiptarit një stivë dogmash, që, sa më shumë kalben, aq më shumë dëmtojnë, sepse krijojnë në mentalitetin tonë fara, mikrobe, bacile e viruse që sëmurin shpirtin tonë”

“Cilësia e udhëheqësit është të mos u vërë veshin zhurmave, kritikavet fallse, mburrjevet, spiunllëqevet, dyshimevet dhe interesavet”

“Është i lirë ai popull që arrin ëua transmetojë ndjenjën e lirisë brezave të ardhshëm. Çdo tjetër e vetëquajtur liri, që nuk përmbush konditat e misionit të një qytetërimi, është liri false që, kur ngopet me abuzime, digjet”

PERSONALITETET PËR ISUF LUZAJ:

Puna e Isuf Luzajt u vlerësua me titullin e lartë “Profesor i Amerikës”, akorduar nga Presidenti Regan i pranishëm në ceremoni, tek Luzaj shprehet: “I lutem Zotit të mos jetë e vërtetë kjo që mendoj unë. Se unë mendoj që kam mësuar më shumë unë nga ju, se ju nga mua”.

“I nderuar Profesor,

I admiruari im Borges më dërgoi “Lumenjtë” dhe fjalë të mira për ju. Edhe pse nuk jam dakord me fenë dhe me politikën tuaj, ne mund të jemi miq, si poetë. Poezitë dhe novelat tuaja shprehin fuqishëm vullnet, dashuri për atdheun dhe mallin e të mërguarit. Edhe pse nuk keni gjuhën tonë, këto do të jenë një zbulim për poetët latino-amerikanë

Me simpati poetike “
Pablo Neruda

“Profesor Isuf Luzi
Buen Aires

I dashur shqiptar, lexova ditaret dhe jam i gëzuar që shoh se një poet i huaj ka arritur

këtë lartësi akademike.

Gjithmonë kam folur për ecurinë tuaj intelektuale, por nuk do të më pëlqente që rutina akademike t’ju largonte nga spontaniteti i imagjinatës poetike. Kujtoni gjithmonë ç’ju kam thënë: Ju keni lindur poet dhe jeni bërë mësues i jetës. Kjo është një shenjë e mirë që tregon tiparet e demokracisë sonë, e cila priset drejt zbulimit të vlerave morale. Një përqafim nga miku juaj dhe i atdheut tuaj”.

Jorge Luis Borges

“I dashur lab,

Lexova në gazetë që do vish këtu si delegat i Universitetit të Buenos Airesit në konvencionin botëror të filozofisë. Shën Gjergjin e ke si shtëpinë t’ënde. Këtu do të vinë për të të mirëseardhur shumë shqipo të mërgatës t’ënde.

Të pres vëllezërisht”
Fan Noli

“Njoha Isuf Luzin, profesor të letërsisë dhe Selman Rizën, gjuhëtar i zoti. Që të gjithë ishin të shqetësuar për fatin e luftës, aq më

tepër se në rrethin e Vlorës, ku kishin çetat e tyre ...Me këta njerëz e shtrova prapë mbi një koalicion demokratik. Duke u mbështetur te Dekalogu, thashë që të formohej Partia Social-Demokrate. E pranuan dhe pas shumë debatesh më tepër unë me Isuf Luzin përpilua programin e Partisë dhe moralisht njohëm Skënder Muçon si udhëheqës që të miresh më tej”

Musine Kokalari

“I dashuri shok -

Në qoftë se jemi kuptuar mirë në bisedimet tona me rastin e burgut të përbashkët në lëvizjen e Fierit; në qoftë se unë të kam njohur e ti më ke njohur; në qofsh ashtu siç të kam çmuar unë, ti një ditë do të kesh nderin të zësh vendin e parë në lëvizjen antifashiste. Gjesti yt na ka mbushur me admiracion të gjithë ne që të njohim shpirtërisht. Ji i sigurt që je i vazhduem prej gjithë rinisë shqiptare e cila për së shpejti do të vihet në veprim nën direktivat e prijsve të saj...”

Mustafa Gjinishi

ISUF LUZAJ

Vepra të zgjedhura

INSTITUTI I STUDIMEVE HISTORIKE
“LUMO SKËNDO”

Vëllimi i parë

Me kohë më është përforcuar bindja se një lexues i mirë është për tekstin letrar pothuaj aq i rëndësishëm dhe i domosdoshëm sa edhe autori. Autori e nxjerr tekstin në dritë në një formë të dukshme, të përcaktuar, të fiksuar e zeza mbi të bardhë, por gjithnjë të paplotë. Ndërkohë që një lexues i mirë, përmes aktit të leximit, nuk mjaftohet vetëm me kënaqësinë që i jep leximi, por vijon më tej. Një lexues, që duket se e merr stafetën nga duart e autorit, mëton të njohë punishten e autorit, të prekë zejen e tij, të njohë vegloret e endjes së atyre realiteteve të tekstit që aq shumë i ngjajnë realitetit “objektiv”, por që s’janë ai realitet, janë shumë më tepër; shpesh ai kërkon të rrokë kuptimisht fillësën, idenë zanafillore, ëndrrën, ndjesinë, aromën ngjizëse të lëndës parake dhe thelbësore të realiteteve të tekstit, duke synuar që të mbushë hapësirat e zbrazëta. Falë kësaj prirjeje të lexuesit të mirë, teksti përfton një jetë tjetër nga ajo që pati brenda ndërgjegjes dhe vetëdijes së kufizuar të autorit, duke u pasuruar sipas një larushie formash dhe kohësh. Pikërisht ky lloj lexuesi është ai që kish ndër mend Borges-i kur shprehej se çdo lexim i thellë është një rishkrim i tekstit; pikërisht ky lexues është ai që kishte ndër mend Walter Benjamin-i kur shprehej se lexuesi është mbartësi dhe përçuesi i dialektikës së tekstit, i jetës së tij të mëpasshme, jashtë punishtes dhe ndërgjegjes së autorit. Pikërisht një lexues i tillë është “audiencia” që çdo shkrimtar ëndërron dhe synon që t’i drejtohet dhe t’i besohet. Krahës një akti krijimtarie, teksti është një akt i qashtë besimi.

Shumëkush beson se realitetet e tekstit janë kryekëput trillime, thjesht lëndë e imagjinatës së autorit, teknika të alkimisë së tij fantazuese, arsye për të cilën nuk dhurojnë njohje, veç emocion, një argëtim apo kënaqësi “të kulturuar” a “kulturorë”. Të vetmet përjashtime nga kjo bindje – shpesh mbisunduese – janë autori dhe lexuesi i mirë, për të cilët teksti letrar dhuron edhe njohje, porse përmes një procesi të tjetërllotë. Ndryshe nga tekstet shkencore, teksti letrar dhuron dhe e përcjell njohjen përmes shfrytëzimit të kënaqësisë që krijojnë mjetet estetike dhe stilistike.

Në emër të kësaj njohjeje, jo pak herë jam shprehur se në veprën time nuk ka trillim të pastër. Rrëfimet në librat e mi janë përjetimet e mia apo të të tjerëve; madje, edhe kur ka elemente fantastike, ato nuk janë të shpikura thjesht nga imagjinata ime: janë elemente fantastike që lindin nga realitete paralele përkundër realitetit që perceptojmë me anë të shqisave dhe që e shfaqin ekzistencën e tyre nëpërmjet sinjaleve dhe shenjave të herëpashërshme.

Sa për fillësën e një rrëfimi, ajo është në të vërtetë thelbi i procesit krijues dhe njëkohësisht, është edhe misteri që bart krijimi: çasti i lindjes së kësaj fillese është thuasjse i pakapshëm, i paidentifikueshëm... Në themel të ngrehinës së rrëfimit të *E kuqja e demave* qëndrojnë disa përjetime, kujtime fëmijërie dhe ndjesi të lindura prej tyre, por edhe njohje, ide: është kujtimi i një ikone sa një libër i mbyllur, fshehur në fundin e baules së gjyshes sime, viteve të fëmijërisë; pamja e kuqëlimit të hatashëm, drithërues e verbues, të gjakut të demave në një arenë të Soria-s në Spanjë; Kastroja e Beratit me Muzeun e Onufrit; imazhi i vetë vdekjes si një grua e bukur, e ngjashme me një perëndi dashurie dhe përjetimi i pushtimit të trupit prej saj. Nga të gjitha këto lindën në punishten e krijimit dy universet e mia, të cilat duhet të ushqeheshin, që të mund të zhvilloheshin në libër një ditë: universi i ndeshjeve me dema dhe ai i ikonave.

Ndonëse ngjajnë sikur jetojnë të pavarur nga njëri-tjetri, këto dy universe janë të lidhura fort nga një realitet i përbashkët gjaku. Nuk është një realitet gjaku çfarëdo, është gjaku i derdhur në fushëbetejë. Universi i korridave¹, arti i atij spektakli të magjishëm dhe llahtarisë njëkohësisht, doli të ishte shumë më i vështirë nga sa e kisha menduar për t’u njohur, për t’u pranuar dhe më vonë për t’u përshkruar; mësova të shkoja në korrida dhe ta mbaja shpirtin të lirë në lidhje me të, që të

¹ Korrida – ndeshje me dema.

Lexuesi i mirë dhe “E kuqja e demave”

Nga Mira Meksi

arrija realisht dhe pa asnjë paragjykim moral ta shijoj spektaklin. Më pas hyra gjer në detajet e shumëkoklavitura të tauromakisë, artit të korridës. Aty luhej realisht vdekja e dhunshme. Dhe vdekja, në shumëformat e saj, por sidomos ajo e dhunshme dhe sensuale, mbush pothuajse tërë hapësirën e rrëfimit të romanit. Por, që të mund të shkruaja për të, që të mund ta përshkruaja vdekjen qartësisht dhe pa megjullina, lipsej që të shkoja në korrida dhe të mos i mbyllja sytë e ballit apo ata të mendjes. Njëlloj siç kisha marrë prej Hemingway-it udhëzimet për të hyrë në korrida me shpirt të lirë, po ashtu, sipas mësimave të tij tek i njëjti libër, *Vdekje në mbrëmje* (*Death in the Afternoon*), më 1990, nisa njohjen e thellë të korridave në Pamplona të Spanjës gjatë kohës së *sanfermines*²-ve dhe nga korrida në korridë, më pas edhe në Tarazona dhe Madrid, arrita jo vetëm të mos i mbyllja sytë (as fizikisht dhe as mendërisht) përpara vdekjes së dhunshme, por edhe ia dola të largohesha prej tyre, vërtet me zemër të copëtuar dhe plot trishtim, por duke u ndier mirë. Pa e vështruar vdekjen e

² *Sanfermines* – festat e Shën Fermit.

dhunshme në sy s’do të mund ta kisha parë kuqëlimin e hatashëm të gjakut në arenë, gjakut të demit dhe pa dyshim, s’do të kisha mundur ta përshkruaja: “...në tercio-n³ e tretë, kur toreadori im nguli shpatën në zverk të demit, gjer në mill, një curril i fuqishëm gjaku shpërtheu shumë lart përmbi shpinën e demit dhe duke u përplasur me disa rreze dielli të fundditës, u përshkëndit si një kometë e përflakur. Nuk më kishin zënë sytë kurrë një kuqëlim të atillë, aq verbues dhe të fuqishëm, zjarrminë e të cilit e ndjeva përnjëherë të më rrëshqiste dejeve si një llavë e nxehtë; ishte njëlloj sikur shumë perëndime të përvëlura dielli të bëheshin bashkë dhe të të merrnin në gjirin e tyre...”

Sa për formën e vdekjes, gruan me mantilla⁴ të zezë të qëmoçme mbi flokë, që më shërbeu si model për doña María Victoria-n, e pashë në një lozhë, po në arenën e Pamplona-s, në korrik të vitit 1990. Dukej si e ardhur nga një tjetër kohë, ishte shumë e hijshme dhe ngjante sikur e mbante të

³ *Tercio* (term korridash) – fazat e ndeshjes gjatë korridës.

⁴ *Mantilla* (spanjisht) – vello e hollë tradicionale spanjolle që gratë e vendosin mbi flokë me anë të një krehri në raste festash fetare apo civile.

mbërthyer tërë arenën dhe korridën me anë të një pushteti që i buronte hem nga bukuria e saj dhe hem nga një mistikë e lashtë... “Kjo s’mund të jetë veçse vdekja”, - thashë asokohe vetë me vete. - “Vdekja e toreadorit që ka ardhur të vigjilojë... Dhe ndodhet këtu që në fillim të kohërave!”

Universi tjetër, ai i ikonës, është më i madh, më i gjerë dhe më i thellë; mbart realitete të dukshme dhe të padukshme, është si engjëll në jetën e njeriut, lidhet me lartimin e shpirtit të tij, puqjen me hyjnoren, shërben si shkollë vështrimi, rrezikon të zhduket në përleshjen mes ikonografëve⁵ dhe ikonoklastëve⁶ dhe pa dyshim, është shumë i vështirë për t’u njohur dhe për t’u kuptuar në thellësi – lipsej një rishtim sa erudit, aq edhe mistik: me leximet e mia të shumta dhe mbi të gjitha, me soditjen kohëgjatë dhe të ngulët të ikonës, arrita të gjallëroja me vështrimin tim energjinë kozmike që përmban ikona dhe të shihja gjëra që nuk i zbulohen rëndom syrit të njeriut. Kjo ishte feja ime. E kuqja e këtij universi është më e koklavitur dhe më dinamike në simbolikën e vet: është e kuqja e gjakut të Qengjit të Pashkës, e gjakut që mban larg vdekjen, e gjakut të Krishtit më pas, e gjakut që sfidoi vdekjen dhe së fundmi, çka shfaqej thelbësore për mua, në disa prej ikonave të Onufrit, siç ishte *Paraqitja e Krishtit kërthi në Tempull*, është e kuqja e profecisë, e zbulesës, e gatuar me gjak luftëtari të derdhur në betejë për liri...

Këto dy universe dhe realitetet e tyre ishin realiteti im viteve që u shkrua ky roman, tek i cili besoja si te një religjion; rrëfimi këtu, duke qenë një rrëfim i fshehtë dhe konfidencial, si një rrëfim zemre, bëhet në vetë të parë, duke e konsideruar lexuesin si mik të afërt, apo si priftin e rrëfyestores – në fund të fundit, çdolloj krijimi letrar është, në njëfarë mënyre, autobiografik.

Por le t’i kthehemi lexuesit dhe rolit të tij në gjallimin dhe jetën e tekstit letrar: nën vështrimin e tij (të ideve, opinioneve, perspektivave, fantazisë, besimit, gjendjes shpirtërore dhe humorit të tij) teksti merr shkëlqimin e shumëfaqëshit diamantin. Të shohim konkretisht disa çaste jete të tekstit të romanit *E kuqja e demave*.

Ndodhi që, rreth një muaj e gjysmë pas botimit të tij, një studiues shkencor i dha tekstit të romanit një ekzistencë që barabetej me vetë tekstet shkencore. Për ata që nuk e kanë lexuar romanin, ai trajton, veç të tjerash, enigmën dhe misterin pothuaj tragjik të “së kuqes së Onufrit”, ngjyrës së kuqe të ikonave të tij, e cila në fund zbulohet të jetë me përbërje gjaku njerëzor. Në suplementin letrar “Milosao” u botua një shkrim i studiuesit Stamati, që zbulonte, më në fund, “prej vërteti”, misterin e “së kuqes së Onufrit” dhe “hidhte poshtë”, me fakte të rrepta shkencore, “zbulimin” e romanit:

...është përdorur termi “e kuqja e Onufrit” për të dalluar të kuqen e tij të ndezur e të ndritshme, e famshme për një tonalitet brilant. A ishte teknologjik sekreti i bukurisë impresionuese? Sa do të çuditëni po të mësoni se e gjitha kjo ishte një truk, një ndjesi e ngjyrave, të koordinuara njëra me tjetrën, e që i jepnin forcën e së kuqes! Analizat e shumta, të bëra me aparatura nga më të sofistikuarat, treguan se e kuqja e Onufrit është nga pikëpamja kimike sulfuri i zhivës, i përdorur nga të gjithë piktorët europianë të asaj kohe. Asgjë e veçantë, pak e bardhë plumbi, në një pëштjellim disi të bardhë piktoresk, që ndez të kuqen. Ja, pra, se çfarë është e kuqja e Onufrit. Kujdes ju piktorët e restaurimit, se është helm! Vetë pigmenti nuk do të pësonte gjë, por lidhësi, pra lënda që mban të bashkuar në tërësi pigmentin, është prej së bardhës së vezës, pra proteinike, që shkatërrohet nga përdorimi i disa pastruesve bazikë, të cilët duhen shmangur. Ja, pra, se si analizat, jo vetëm që ndriçuan një mister, por na treguan se si duhet të punojmë...

Një ditë pranvere të vitit 2010, rreth gjashtë muaj pas botimit, *E kuqja e demave* pati ekzistencën e murgjve të bardhë të Manastirit të Veruelës, “luftëtarët kundër harresës së ikonës” në roman; kur në Bibliotekën e Beratit,

⁵ Ikonograf – piktor ikonash, ose studiues i artit të ikonave.

⁶ Ikonoklast – person që shkatërron ikonat, imazhet e shenjta.

ku po zhvilloja një takim me lexuesit, njëri prej tyre më pyeti nëse ishte e vërtetë që murgjit e Spanjës ishin interesuar dhe kishin punuar për të deshifruar të kuqen e ikonave të Onufrit të tyre. Lexuesi e kishte besuar këtë, por pyeste për të sqaruar një dyshim të fundmë; edhe unë e pata besuar, përndryshe nuk mund ta kisha dhënë aq të vërtetë atë fakt. Fati i jetës

së romanit paskëtaj varej nga përgjigjja ime, ndërkohë që gjithë hapësira e bibliotekës ishte mbushur nga prania e murgjve të bardhë: pohova me kokë.

Nuk guxoj të them se, në dijeninë time, *E kuqja e demave* ka pasur edhe një ekzistencë të vetë vdekjes; porse pohoj se, gjatë një interviste për një të përditshme, njëlloj sikur të

isha protagoniste e atyre filmave dokumentarë me misteret e kësaj bote, një gazetares, pasi kish mësuar se unë dikur kisha kaluar një sëmundje të rëndë, më pyeti (sa për të thënë, sepse dukej e bindur) nëse vdekja më ishte shfaqur vërtet si një grua shumë e bukur, një lloj portretizimi i doña María Victoria-s së romanit tim. “A është e vërtetë, - më tha

pastaj, - që ju e dashuroni vdekjen?” Më tej shtoi: “Këtë, sigurisht, nuk kam për ta shkruar në gazetë.”

Gjithsesi, një gjë është e sigurt: miqtë e mi, lexues të romanit në fjalë, u bënë kohë tanimë që për vdekjen përdorin eufemizmin e këndshëm “Doña María Victoria”.

Taksia më çoi gjer afër kodrës, në majë të së cilës ngrihej kështjella e Trasmoz-it, mendohej qysh në shekullin XII. Pjesën tjetër të rrugës, e cila më mori rreth një gjysmë ore, e bëra në këmbë dhe me ecje sportive nëpër disa dhiares të shtrigjeve të pashtuara, që gjarpëronin hera-herë përmes shkurreve të mëdha, të dendura dhe të frikshme, të cilat m'i rrëfyen banorët e Trasmoz-it. Kur dola nga Tarazona, koha ishte e mirë dhe kishte diell. Në këmbë të kodrës ngrita sytë nga qielli: banda resh ngjyrë plumbi dukej sikur kishin përfutur nga perëndimi i diellit për t'u shfaqur dhe tani lëviznin me ngadalësinë e neveritshme të përbindëshave të gjymtuar, të dalë nga uji dhe shkuma. Pak më poshtë mbinin thepat, gërxhet dhe shkrepas e malit Moncayo, të mbuluara nga dëbora, që ngjatin si valë deti. Poshtë tyre shquhej silueta në formë gjashtëkëndëshi të çrregullt, e errët dhe madhështore e kështjellës së Trasmoz-it.

Kur mbërrita të hyrja, një fatunë e vërtetë u lëshua që nga mali Moncayo dhe përmbysi gjithçka përreth. Një kështjellar më priste në hyrje: përtej saj pashë rrënojat e frikshme, pesë kullat gjigante, të errëta dhe të dhëmbëzuara. Por më parë pashë portat e kështjellës të mbathura me hekur të gjallë, të shumëlarta dhe të superforta; pashë urën lëvizëse dhe muret e kurorëzuara me bedena të thepëta e hekurgjembta; pashë më tej oborre të errësura, gropa dhe puse të thella; pashë rrëpira, thepa, zgavrona dhe hone – një vend i denjë për shtrigëria. Vetëm kulla e mesit, Kulla e Nderimit, që mbrohej nga katër të tjerat, ishte e banuar. Për të shkuar gjer atje, kalova nëpër ca rrugina dredha-dredha të pafundme, të gjelbëruara nga bimë e lule të harlisura jashtë natyre, që u zgjuan dhe lëvizën si dredhklaporsa u kalova pranë, që ngjatin sikur zgjateshin të më preknin dhe aq shumë e pata këtë ndjesi, sa m'u krijua përshtypja se qenë mishngrënëse.

Fasada monumentale dhe muret e Kullës së Nderimit ishin të lashta, zezane, të mbuluara nga lagështira e blertë si e helmët dhe myshku, njëlloj si muret e përmendoreve të qimiterëve. Sado të përpiqem ta përshkruaj ç'më panë sytë brenda Kullës së Nderimit, nuk do të arrij kurrë që të tregoj më tepër se një grimcë të atij kozmosi pa fund e pa anë, pasi thelbi, mendoj, qëndron më tepër të ndijimet, perceptimet, përjetimet... Ishte njëlloj sikur të ndodheshe në një tjetër dimension të ekzistencës apo të mosëkzistencës, ku koha nuk matee me matësit që njohim dhe hapësira vetë kishte tjetër kuptim. Bota nga brenda kish shëmbëllyer Kretën e kohërave të Minos-it. Madje, ngjante se ishte ajo vetë, kaq e tejlashtë dukej – labirintike dhe blaturat kultit të demit. Tërë hapësirat që përshkova gjersa mbërrita te një sallon, e shoqëruar nga doña Eleonora që mezi çapitej, i përkisnin një sistemi antik dedalik, me kolona të përmbysura teke në ngjyrë të kuqe, prej gipsi dhe alabastri; gjithë universi i atyre hapësirave ishte mbushur me piktura, skulptura, basorelieve, afreske, instalacione të mijëvjeçarëve para erës së re, vizatime primitive shpellash, qeramikë, argjendari, arturina dhe sixhade, që paraqisnin kultin e demit: në të kaluar arrita të shquaja të gjitha format e mitit të Minotaurit apo Asterionit të përjetësuar në art. Këqyra pikturat e panumërta të Picasso-s, *Minotauri në gjuhë*, *Dora dhe Minotauri...*; tërë erotikën dhe mizoritë e përbindëshit me kokë demi dhe trup njeriu; autoportretet e Picasso-s në formën e Minotaurit; pikturat e Dalí-së për të, skulpturat e Rodin-it dhe lashë mendjen nga mrekullia që shfaqnin, sepse s'mund të ishin veçse vepra origjinale. Porse mrekullia e vërtetë më priste në sallonin pranë apartamentit privat të doña María Victoria-s: ishte një afresk i jashtëzakonshëm

në murin përballë portës, rreth tre metra i gjatë, tek i cili u përqendrova me të gjitha shqisat dhe zemra sa s'më doli nga vendi: e njoha pa mundim të perëndishmin afresk të pallatit të Cnossos-it, kryeqytetit të Kretës së lashtë, një nga më madhështorët e botës antike: ishte *Loja me demin*, afresku që gjithë bota e dinte në Muzeun e Heraklionit dhe që paraqiste të famshmen “zhytje kretase” – një akrobat që fluturon mbi shpinën e demit të kuq e madhështor, brirët e të cilit mbahen nga krahët e një tjetër akrobati, për t'u zhytur më tej në universin e vdekjes.

Dhe pothuaj përnjëherë më feksi në mendje kumti i gjithçkaje që pashë: në Kretën e Minosit demi simbolizonte vdekjen, njëlloj si “zhytja kretase” që simbolizonte edhe ajo vdekjen, njëlloj si blea që simbolizonte jetën, *Bleta dhe Demi*, porse bletë s'pashë kurrkund. Me sa dukej, zonja e kështjellës ishte fort e dashuruar me vdekjen, a ndoshta ishte një mënyrë e saj për ta yshtur vdekjen dhe për të fituar rininë e përjetshme. U ula në një nga kolltukët e sallonit; ndër këmbë kisha një dem të zi idhnak e të madhërishtëm, të shkrirë në tezgjahun e hatashëm të një sixhadeje të bardhë që mbulonte truallin e sallonit dhe duke pritur doña María Victoria-n, me mendje të trazuar nga kureshtia për të parë dhomën e saj monumentale të gjumit, për të cilën qarkullonin rrëfenja, i rashë më të se nuk kisha përgatitur se çdo t'i thosha.

Çfarëdo që të kisha përgatitur më parë për t'i thënë, s'do të më kish vlejtur për gjësend, pasi do të më kish fluturuar nga mendja. Doña María Victoria hyri në sallon çaplehtë përmbi sixhaden që vishte truallin, krejt lakuriq, me një mjegullinë avulli të parfumuar rreth vetes: porsa kish dalë nga banja. E kisha bindur veten se mund t'ia dilja çdo kurthi, sfida apo sulmi të doña María Victoria-s, se duhej medoemos të fitoja mbi të edhe në strofullën e saj dhe të kryeja misionin tim, për të cilin fola më sipër. Por këtë nuk e prisja. M'u deshën më pak se tridhjetë sekonda për t'u përmbledhur nga befasia goditëse dhe pa e hedhur një çast vështrimin te seksi i saj, por duke e parë drejt në sy, e përshëndeta. Edhe me sytë në sytë e saj arrita të sodisja centimetër për centimetër mrekullinë e lakuriqtë që kisha përpara, sikur kurmi i saj i hatashëm t'i pasqyrohej në bebëzat e syve: nuk kishte moshë apo, më saktë, ishte tmerrësisht e re, me një lëkurë të bardhë e farfuritëse si mermer i ftohtë a si një cipëz dëbore, ku dalloheshin frikshëm vetëm trekëndëshi i zi prej ebaniti i fundbarkut, gjoksi i lëbyrët dhe i ri si diell i vogël vetëtitës, njëlloj si gjoksi i skulpturave të perëndive greke, linjat e lakuara në mënyrë të paimagjinueshme, sytë prej nate pis të zezë dhe buzët ku ishte mbledhur gjithë gjaku i munguar i lëkurës. Flokët e lëshuar, si gjuhë flakësh të kuqe, i lëpinin trupin. Një rrëqethje tmerri më përshkoi trupin fund e krye, sepse njoha trupin e gruas së vargjeve që recitonte Antonio Manuel-i kur përçartej nga temperatura prej plagës në një në papafingon e shtëpisë së varur; njoha në trupin e doña María Victoria-s gruan që i përkushtoheshin vargjet dhe që ishte llahtarisht e bukur, si një vepër e arrirë dhe e frikshme e vetë djallit.

Ndërkohë, ajo më ishte afruar pranë, fare pranë dhe po shërbente çaj. Lakuriq. Asnjë prani mashkulli nuk më ka turbulluar kësisoj ndonjëherë; nuk mbaj mend të kem provuar një përvëlëm të atillë as netëve të kënaqësive vetmitare të pubertetit. U lektisa aq shumë nga sensualiteti që buronte prej poreve të lëkurës së saj, sa shuplakat e duarve m'u qullën nga djersa dhe gjoksi m'u përlak. Por më shumë u tremba për vdekje nga mënyra se si më kish dërmuar doña María Victoria që pa nisur mirë përballja dhe me një armë që as e imagjinoja dot se mund të më prekte: me sensualitetin e saj femëror. Rrufita me një frymë çajin e aromtë. Çdo grua me mendje të ftohtë do ta pranonte në çast disfatën përpara asaj rivaleje të paepur që kish lindur për të qenë perëndeshë epihi dhe sensualiteti, por jo unë. Unë isha misionare e dashurisë. Ndërkohë, doña María Victoria kish vendosur t'i jepte fund torturës sime, kishte hedhur trupit një penjuar mëndafshi të zi të plotë, me një kapuç të madh që i varej nga pas dhe ishte ulur përballë meje. Dukej e qetë, autoritare, triumfuese, me sytë të mbushur me një mizori të lashtë dhe me të një njëjtën brerore mistike përmbi flokët e kuq, si ajo që pata dalluar “natën e opiumit” në Babelin tonë. Buzëqeshhte me buzëqeshjen e saj të fisme; prisja që buzëqeshja e fisme t'i kthehej në ironi dhe nuk vonoi.

- Antonio Manuel Vasquez-i nuk ndodhet tani këtu, - më tha dhe buzëqeshja e fisme iu kthye në ironi që iu var cepave të buzëve. - Si mund t'ju ndihmoj? - vazhdoi.

- Në të vërtetë, kam ardhur gjer këtu për t'ju kërkuar që ta lini të qetë Antonio Manuel-in, të na lini të qetë të dyve. Nuk dua t'ju marr shumë kohë. Nga një rastësi kam dëgjuar gjithë bisedën tuaj me të në rrëfyestoren e Kishës së San Francisco-s dhe e di se çfarë kërkon.

Nuk më la ta mbaroja fjalinë.

- Ju po më kërkonit ta lë të qetë...?! Po kush jeni ju?

Zuri të luante me mua si macja me miun, herë duke u tallur, herë duke ironizuar, herë duke u bërë cinike... Dukej që e kish shumë për zemër atë lojë, ndërsa unë po ndieja nervozizmin të më gërvëliste keqazi trurin, sepse ajo që kisha në mendje të bëja ishte larg të realizuarit në ato kushte. Pasi u tall paq me mua dhe me fjalën dashuri që përdorja, më tha se në realitet ndiente jo pak simpati për mua që kisha marrë në sy të vija gjer në kështjellën e Trasmoz-it për t'i kërkuar, për t'i kërkuar asaj, doña María Victoria-s, të hiqte dorë prej Antonio Manuel-it. Si tha këto fjalë, ia plasi një gazi çmendurak dhe të hidhur që zgjati minuta të gjata. Unë kisha heshtur dhe përtpypja buzën e poshtme nga inati. Pasi zbraz zemrën nga gazi hidhërak, mori një pamje të sertë prej matrone dhe më tha me një zë që nuk e fshihte përbuzjen:

- Po ç'je në gjendje t'i japësh ti vogëlushe Antonio Manuel Vasquez-it? Rininë dhe dashurinë tënde? Çfarë kupton ti nga trupi dhe shpirti i një mashkulli? Çfarë i duhet një burri, jo një mashkulli, nga gruaja, nga mishi dhe gjaku i saj, në sfidat e tij për jetën, a mund ta imagjinosh dot? Çfarë i nevojitet një burri

për të plotësuar dhe për të kënaqur krenarinë, egon, mizorinë, por edhe dobësinë, mëshirën dhe madhësinë e tij? Çfarë i duhet që të jetë njëheri pushtues dhe skllav i gruas? Cilat janë dëshirat e tij të vërteta, por të fshehta, ato që nuk i thotë kurrë, por që i dëshiron më shumë se gjithçka tjetër? Fol, picirruke! Të ka shkuar ndonjëherë në mendje se një burrë dëshiron të vjelë nga trupi i gruas kënaqësinë e seksit të një femre dhe të një mashkulli bashkë?

Dhe sërish ia plasi gazit, kësaj here si një adoleshente marroqe që ka në dorë magjinë e erotizmit. Nuk durova dot.

- Ju, doña María Victoria, - iu drejtova tërë mllef, - ju që i paskeni të gjitha ato që mua më mungojnë për të njohur, për të plotësuar dhe për të kënaqur një burrë si Antonio Manuel-i dhe meqë dashuria nuk vleka dhe qenka pakogjë, përse patët nevojë të përdorni metodat tuaja zvetënuese dhe e mëkuat me gjakun tuaj? Jua them unë, ju as e dini dhe as nuk keni ç't'i jepni Antonio Manuel Vasquez-it, sepse nuk e njihni dashurinë, andaj u rrekët ta skllavëronit me vargoj gjaku dhe me shtrigëritë që përdorni, grua mjerane.

Njëlloj sikur ta kish pickuar gjarpri. Kisha goditur në shenjë, duke i tundur të fshehtën e joshjes së saj perverse dhe të dhunshme. Ajo grua e jashtëzakonshme, që të bënte sus me autoritetin, misterin dhe një lloj pushteti gati mistik që i buronte, ndoshta, nga preardhja e saj e fisme, u shndërrua në një grua të rëndomtë dhe xheloze që ishte në gjendje ta bënte copash shemrën e vet, duke i ngulur thonjtë, duke e zënë për flokësh dhe duke e tërhequr zvarrë edhe në shtëpinë e saj. Nxori nga goja me ulërime hysterike aq shumë kërcënime dhe palavi, sa nuk arrita dot t'i kuptoja të gjitha dhe m'u duk se po fliste, në të vërtetë, një gjuhë të lashtë dhe rudimentare, të panjohur për mua. Prita të qetësohej; vetë ndihesha shumë më mirë se në fillim. Doña María Victoria, me gjithë tërbimin e saj, më ngjante më reale dhe më njerëzore sesa kur vendoste mbi kokë breroren mistike dhe vishej me një autoritet të rreptë e të mistershëm që nuk dukeshin si të kësaj bote. Gjithsesi, duhej të mbaronte. Hera-herë shtrëngoja çantën e dorës dhe prekja gjënë e çmuar që mbaja aty, për t'u siguruar se vazhdonte të ishte në çantë. Siç thashë, isha e vendosur të shkoja gjer në fund, qoftë edhe duke u hakmarrë ndaj gruas që kërkonte me çdo kusht të më rrëmbente dashurinë, në emër të së cilës jetoja atë kohë, por i kisha bërë llogaritë shumë keq: as që mund ta imagjinoja se në ç'ferr e kisha futur veten me këmbët e mia dhe sa shumë rrezikojta duke ndenjur aty. Tani jam e bindur se vetëm dora e Zotit më shpëtoi jetën.

Kur pashë që doña María Victoria ishte rrëzuar e molisur pmbi kolltuk, u ndjeva e fuqishme dhe mendova se kish mbërritur koha për të vendosur pikat mbi “i”.

- Ju kërkoj, pra, përfundimisht, të na lini të qetë Antonio Manuel-in dhe mua. Në mos, do t'ju detyroj ta bëni me këtë... - i thashë rreptazi dhe nxora nga çanta thikën e çmuar të Toledos në formë shpatëze, *cuchillo vulcanus*, e shpësttolla ceremonialisht ngadalë prej mbështjellëses së kadifenjtë ngjyrë purpuri, pastaj e nxora nga këllëfi i saj i bukur që mbante aromë lëkure të sojme dhe e vendosa ngadalë, si një kërcënim të pagabueshëm, përmbi tryezën e sallonit.

Ajo që do të rrëfej tani është pjesë e kujtesës sime dhe më duhet të pohoj se prej asaj mbrëmjeje kujtesa ime është trandur dhe ciflosur, logjika nuk më bindet më dhe kujtimet janë shumë të turbullta, pasojë e valëve të zeza që më përmbytën shpirtin. Vetë natyra e rrëfimit tim është e mistershme dhe e parrokshme nga mendja, po të kihet parasysh se ç'tmerre të pashpjegueshme përjetova në sallonin e doña María Victoria-s.

I.

Historisë së fjalës shqipe Dh. S. Shuteriqi i kushtoi katër vepra: *Shkrimet shqipe në vitet 1332-1850* (1976); *Tekstet shqipe dhe shkrimi i shqipes në vitet 879-1800* (2005) dhe *Dëshmi parabuzukiane të fjalës shqipe* (2010) dhe *Fjalor i Naim Frashërit* (2017). Në këto tri vepra *gjuha shqipe dëshmohet gati deri në kufijtë e takimit me protoshqipen*, vetëm një shekull pas kapërcyellit mes tyre.

Në dallim prej dëshmimeve të parashqipes, që nuk i kalojnë në tërësi më shumë se njëmijë leksema, dhe që në tërësinë e tyre janë thuajse të gjitha emërtime të përveçme: emra qytetesh, malesh, lumenjsh, fisesh dhe mbretëri, fjala shqipe e gjetur prej Dh. S. Shuteriqit ka karakterin e njësisë gjuhësore me përdorim të përgjithshëm. Ky fond fjalësh, të gjetura si mikrotekste a ndërtekte kryesisht në mjedise gjuhësore aloglote, përbën një rezervat të rëndësishë parësore për studime për një fjalor historik të shqipes, për raportet e shqipes së shkruar me atë të parashkruar, për evolucionin ndërkohor dhe për historinë e shqipes e alfabetizimit të saj në shekujt pas humanizmit europian.

Fjala shqipe në rrjedhë të shekujve ishte një qëllim jetik për Dh. S. Shuteriqin. Ai bëri kërkime për këtë prej inskripsioneve dhe ikonografisë deri tek regestët, sixhilet dhe defterët, në shkrime të traditës perëndimore dhe lindore. Me afro 320 fjalë e shprehje shqip të identifikuar në këto burime dhe në vepra të shkruara në gjuhët e fqinjëve: latinisht e greqisht dhe vijimet e drejtpërdrejta të tyre, por dhe në gjuhë më të tejme, si frëngjishtja, gjermanishtja, spanjishtja, Shuteriqi krijoi një bazë të dhënash të domosdoshme dhe të pazëvendësueshme për etimologët, historianët e gjuhës, filologët dhe studiues të fushave të tjera.

Përmes kërkimeve të tij gjysmëshekullore për certifikimin e procesit historik të evolucionit të shqipes Dh. S. Shuteriqi arriti të koleksionojë çdo dëshmi të mundshme për të provuar ekzistencën e gjuhës shqipe prej shekujve më të hershëm deri në periudhën letrare të saj. Ai besonte se mund të dëshmonte edhe shekullin e kalimit prej gjuhës mëmë tek gjuha e re, të paktën edhe një shekull më në thellësi kohore, duke iu referuar formës *Gion* të emrit të ungjilltarit të Krishtit gjetur në një kishë të fillimeve të krishterimit të hershëm në rrethinat e Pogradecit. Fjalën shqipe Dh. S. Shuteriqi e kërkoi dhe e përzgjedhi nga kronikat perëndimore e lindore dhe librat e pelegrinëve, udhëtarëve ekzotikë, misionarëve fetarë, relatorëve apostolikë dhe të notariatit laik, që kanë prekur në rrjedhë të shekujve hapësirën shqiptare për shkak të detyrave të tyre ose të pasionit për të njohur gjuhë e kultura të tjera.

Dh. S. Shuteriqi ka punuar me tri kategori burimesh, të drejtpërdrejta e të tërthorta, të botuara dhe të pabotuara: **1.** Dëshmitë që janë zgjedhur e përmendur në botime me karakter burimologjik për historinë e popullit shqiptar dhe të popujve fqinjë, duke saktësuar përmbajtjen e tyre dhe duke i vendosur në lidhje kronologjike e logjike me të dhëna të tjera; **2.** Dëshmitë rastësore që gjenden në dorëshkrime e libra të misionarëve të huaj, klerikë e laikë, që kanë kaluar nëpër hapësirën shqiptare për qëllimet e veta (relatorë, vizitatorë, proveditorë, tregtarë, pelegrinë); **3.** Dëshmitë e periudhës letrare të shqipes, që fillojnë me periudhën e humanizmit klasik dhe vijnë duke u shpeshtuar deri në kohërat moderne, kur shqipja bëhet një realitet gjuhësor i barabartë me gjuhët e kulturave të tjera. Ai ia doli ta certifikojë procesin e ndërlkuar të veçimit të shqipes si gjuhë e një populli me identitet historik të lashtë; procesin e identifikimit të saj me vështirimin e gjuhës së tjetrit; procesin e kalimit prej shqipes gojore në atë të shkruar e pastaj prej shkrimit shqip në letrat shqipe.

Një vepër me rëndësi për kalendarin historik të shqipes

Nga Shaban Sinani

II.

Tri dekada pas botimit të *Shkrimeve shqipe* (1976) të prof. Dh. S. Shuteriqit, një vepër filologjike me të dhëna të shumanshme burimologjike për historinë e shkrimeve në hapësirën shqiptare, për historinë e shkrimit të shqipes, për certifikimin e procesit historik të evolucionit të shqipes së shkruar prej vitit 1332 deri në shekullin IX, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë i Akademisë së Shkencave, përgatiti e botoi veprën *Tekstet shqipe dhe shkrimi i shqipes në vitet 879-1850*, që autori nuk mundi ta shohë të botuar sa qe gjallë.

Vepra si *Tekstet shqipe dhe shkrimi i shqipes në vitet 879-1800* mund të arrihen vetëm duke u kthyer në qëllim jete. Prof. Dh. S. Shuteriqi nisi të punojë për këtë vepër më shumë se një gjysmë shekulli më parë. Tri herë iu rikthye asaj, dy herë e pa të botuar (pa numëruar një ribotim në Prishtinë). Ky botim përfaqëson formën më të arrirë të punës së tij, të një pune që ai e kishte shqetësimit parësor.

Ka një traditë të mirënjohur botimesh të llojit të regestit, me të dhëna referenciale për historinë e popullit shqiptar, duke filluar prej *Illyricum sacrum* të Farlati-t dhe Colleti-t, pastaj duke vijuar me *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia* të Thaloczy-t, Šufflay-t e Jireček-ut dhe me *Acta Albaniae Venetae* prej 24 vëllimesh të G. Valentini-t. Por vepra e Dh. S. Shuteriqit, e botuar nga Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, nën kujdesjen shkencore të prof. Jorgo Bulos, themelon një traditë të re: traditën e botimeve të regestave tematike, për historinë e shkrimit të shqipes dhe të gjurmëve që ajo ka lënë përgjatë historisë, me paraqitje kritike, të përzgjedhur dhe me përshkrime analitike e krahasuese po në gjuhën shqipe.

Në pamje të parë e ngjashme me një vepër bibliografike, libri *Tekstet shqipe dhe shkrimi i shqipes në vitet 879-1800* është në fakt më shumë se filologji, në kuptimin terminologjik. Dhimitër S. Shuteriqi ka punuar me një përgjegjësi dhe durim të jashtëzakonshëm për të kërkuar çdo dëshmi të mundshme për të provuar ekzistencën e gjuhës shqipe prej shekujve më të hershëm deri në periudhën letrare të saj. Dëshmia e parë sipas rendit kronologjik është e vitit 879, që do të thotë jo më shumë se një shekull e gjysmë pasi kishte ndodhur kalimi prej ilirishtes tek shqipja (shek. VI-VII). Vetëm kjo dëshmi, të cilën prof. Shuteriqi mendonte ta çonte të paktën edhe një shekull më në thellësi, duke iu referuar formës *Gion* të gjetur në një faltore të moçme në rrethinat e Pogradecit, merr një rëndësi historike (që ndoshta më shumë mund të jetë e lidhur me greq. *agyon* / *αγιον*, me kuptimin i *shenjtë*). Të dhënat që përmban libri i tij kanë të bëjnë me plotësimin dhe saktësimin e kalendarit të zhvillimit historik të gjuhës shqipe dhe të kumteve letrare të saj.

Sido që *Shkrimet shqipe* dhe vepra që po ribotohet kanë të njëjtin karakter dhe synojnë të njëjtën përmbajtje, *Tekstet shqipe dhe shkrimi i shqipes në vitet 879-1850* nuk mund të konsiderohet as ribotim, as botim

i plotësuar a i rivizituar i së parës, sepse i tejkalon në shumë pikëpamje këto terma.

Tejkalimi i parë dhe më i rëndësishëm është, sikurse vë në dukje përkujdesësi i botimit, prof. dr. Jorgo Bullo, *shtyrja në kohë* e kufirit më të hershëm të dëshmimit të shqipes edhe afro 5 shekuj, krahasimisht me dëshminë më të hershme që përmendej në librin e parë. Deri në vitin 1976 autori i librit kishte identifikuar, renditur e përshkruar 176 tituj dokumentesh dhe burimesh të tjera që i takonin periudhës deri në fundin e shekullit XVIII, kurse në botimin e tanishëm janë 312 tituj, gjë që shpreh jo vetëm ndryshim në vijimësinë kronologjike, por edhe ndryshme sasore të rëndësishme. Sikurse theksohet në parathënie, përveç shtimit numerik, dy të tretat e titujve të dokumenteve që gjenden edhe në botimin e vitit 1976 janë plotësuar, saktësuar ose rininterpretuar, duke u renditur në një kalendar tjetër kulturor të të dhënave.

Tejkalime cilësore që vihen re përmes krahasimit të dy librave ka edhe sa i takon karakterit të burimeve. Me të drejtë botuesi ka preferuar që vepra të titullohet *Tekstet shqipe dhe shkrimi i shqipes*, sepse vetë autori i është referuar një koncepti më të gjerë se ai i mëparshmi në lidhje me kuptimin e shqipes së shkruar.

Vepra mund të cilësohet një punë filologjike ndërdisiplinore, kur bashkohet kultura dhe formimi i specialistit të historisë së fjalës së shkruar, i historisë së shkrimeve si pjesë e kulturës njerëzore; pasioni i burimologut dhe paleografit, zotësia e tekstologut dhe e poliglotit. Autori i saj ka përzgjedhur të dhëna nga shkrimet paralibrare, nga mbishkrimet dhe kumtet e tjera të shkruara që gjenden në mjedise urbane; nga botimet më të rëndësishme të të dhënave për historinë e popullit shqiptar; nga korpuset e botimeve të të njëjtit karakter për historinë e popujve fqinjë ballkanikë, nga të dhënat bukinistike dhe bibliografite e botimeve të rralla, nga treguesit dhe referencat arkivistike të kryeqendrave metropolitane ku ruhen burime për Shqipërinë dhe shqiptarët (të drejtpërdrejta e të tërthorta), nga kronikat perëndimore e lindore dhe librat e pelegrinëve, udhëtarëve ekzotikë, misionarëve fetarë, relatorëve apostolikë dhe të notariatit laik, që kanë prekur në rrjedhë të shekujve hapësirën shqiptare për shkak të detyrave të tyre ose të pasionit për të njohur gjuhë e kultura të tjera. Nga libri i Dh. S. Shuteriqit shihet se mendimi për shqipen, si një gjuhë që ndahet më vete dhe nuk mund të shpjegohet pa përkthim në gjuhë të tjera, është formuar shumë më herët se dëshmitë e drejtpërdrejta të tipologjizimit të saj. Ia kanë mundësuar këtë vepër autorit njohja e historisë së disa kulturave e qytetërimeve, të gjalla e të vdekura; komunikimi shkencor me gjuhët ku shqipja ka lënë gjurmët e veta; formimi klasik enciklopedik. Është një luks i paçmueshëm për filologjinë shqiptare dhe për dijet albanologjike botimi i kësaj veprë. Të tilla punë e nisma nuk mund të ndërmerren pa pasur një ndjenjë vetëfljimi, që do të thotë të zgjedhësh më të rëndësishmen për kulturën kombëtare

dhe jo më të favorshmen për t'u dhënë vlerë dijeve vetjake. Pikërisht kjo ishte zgjedhja e prof. Shuteriqit. Dhe tani libri i tij *Tekstet shqipe dhe shkrimi i shqipes në vitet 879-1800* është në duart e studiuesve për të drejtuar në burime të sigurta kërkimet e tyre dhe për të lehtësuar vlerësimin e fakteve historike.

Për të përzgjedhur 312 dëshmitë e përdorimit dhe të shkrimit të shqipes prej fillimeve deri në shekullin XVIII, prof. Shuteriqi ka punuar me tri kategori burimesh, të drejtpërdrejta e të tërthorta, të botuara dhe të pabotuara: **1.** Dëshmitë që janë zgjedhur e përmendur në botime me karakter burimologjik për historinë e popullit shqiptar dhe të popujve fqinjë, duke saktësuar përmbajtjen e tyre dhe duke i vendosur në lidhje kronologjike e logjike me të dhëna të tjera; **2.** Dëshmitë rastësore që gjenden në dorëshkrime e libra të misionarëve të huaj, klerikë e laikë, që kanë kaluar nëpër hapësirën shqiptare për qëllimet e veta (relatorë, vizitatorë, proveditorë, tregtarë, pelegrinë); **3.** Dëshmitë e periudhës letrare të shqipes, që fillojnë me periudhën e humanizmit klasik dhe vijnë duke u shpeshtuar deri në kohërat moderne, kur shqipja bëhet një realitet gjuhësor i barabartë me gjuhët e kulturave të tjera.

Prej vitit 1976 deri kohën kur u nda nga jeta prof. Shuteriqi arriti të shtonte në burimet e përzgjedhura 136 tituj të rinj, gati aq sa kishte mundur të identifikonte deri atëherë. Mund të thuhet se me veprën e tij ai ia doli ta certifikojë procesin e ndërlkuar të veçimit të shqipes si gjuhë e një populli me identitet historik të lashtë; procesin e identifikimit të saj me vështirimin e gjuhës së tjetrit; procesin e kalimit prej shqipes gojore në atë të shkruar dhe pastaj, prej shkrimit shqip në letrat shqipe. Kjo është një arritje e shkëlqyer e albanologjisë dhe jo vetëm e autorit. Meriton mirënjohjen tonë dijetari, po ashtu meritonjë vlerësim të lartë ata që punuan për ta bërë pjesë të bibliotekave tona këtë vepër të rrallë.

Tekstet shqipe dhe shkrimi i shqipes në vitet 879-1800 është një libër që studiuesve të gjuhës, të kulturës, të shkrimit, të letërsisë, u vjen në formën e një nxitjeje, ku referencat themelore janë të gatshme dhe vetiu nxisin shpirtin e kërkimit e të verifikimit. Gjithë këtë proces e lehtëson aparati shkencor që përmban botimi: bibliografia dhe burimet, treguesi i emrave vetjakë (autorë, shkruar, figura historike), treguesi i institucioneve (dhe i shkurtesave të tyre, përdorur për lehtësi metodologjike gjatë përgatitjes së veprës): i arkivave, bibliotekave dhe bukinistëve ose subjekteve të tjera private që zotërojnë vlera të veçanta kulturore-gjuhësore, si dhe treguesi i vendeve dhe ngjarjeve. Shkurtime shprehin paraqitje më vete dhe emrat e botuesve dhe të tipografive (vendet e botimit).

Ribotimi i librit *Tekstet shqipe dhe shkrimi i shqipes në vitet 879-1800* u bë i nevojshëm prej kërkesave të dijetarëve shqiptarë dhe do të ndikojë për një kuptim të përmirësuar të traditës së zhvillimit të shqipes në mjediset akademike dhe universitare brenda dhe jashtë vendit, në shkollat e zhvillimit të albanologjisë kudo.

Në këtë vepër autori paraqitet një njohës i shkëlqyer i etnisë shqiptare dhe i zhvillimit historik të saj, i qytetërimeve që e kanë prekur atë prej antikitetit deri në kohët moderne dhe i gjuhëve të tyre, të gjalla e të vdekura, i tipologjisë së përveçme që shqipja ka ruajtur përgjatë shekujve, duke u përballur me shumë ndikime, që kanë ardhur kryesisht prej kontaktit historik dhe gjeografik, prej fqinjësisë ose prekjes historike, se sa prej lidhjeve të prejardhjes.

Të dhënat për njohjen dhe shkrimin e shqipes autori i librit *Tekstet shqipe dhe shkrimi i shqipes në vitet 879-1800* prof. Dh. S. Shuteriqi i ka përzgjedhur nga burime perëndimore e lindore. Burimi më i hershëm lindor për ekzistencën e shkrimit shqip, sipas autorit, është një dokument osman i vitit 1511, me autor kronistin Ruhi Çelebi, dorëshkrimi i të cilit ruhet në *Boldeian Library*. Por dëshmitë e tërthorta të këtij fakti janë më të hershme, të paktën qysh nga viti 1431, që është viti i regjistrimit të pare kadastror e demografik të *Sanxhakut Arvanid* nga autoritetet osmane. Duke iu referuar të dhënave të këtij regjistrimi, që studiuesi e paraqet me titullin *Defter i regjistrimit të vilajeteve të Korçës, Përmetit e Konicës*, pa autor, që ruhet në origjinal në *Başvekalet ArŞivi Istanbul*, studiuesi njofton edhe për një regjistrim më të vjetër, të vitit 1419, gjurmët e të cilit janë zhdukur. Si një prej shkruesve vendës më të hershëm të disa fjalëve shqip në dokumente osmane, kryesisht omonime e toponime, Shuteriqi përmend shqiptarin Zaganjozi i Mankolës, hartues i *Defterit të regjistrimit të sanxhakut të Arbërisë* (1431). Leksik shqip me të njëjtën përmbajtje (emra të përveçëm njerëzish e vendesh) autori gjen edhe në *Defterin e regjistrimit të sanxhakut të Dibrës* të vitit 1467. Për shkruesin Sulejman Abdullah të *Defterit të regjistrimit të sanxhakut të Shkodrës* (1485), ku lënda gjuhësore shqipe e transliteruar në shkrimin osman është e çmueshme, Shuteriqi shprehet i lëkundur nëse ishte shqiptar apo një nëpunës i perandorisë që e shkruante shqipen si gjuhë të huaj. Shekullit XV i përket edhe dëshmia e një anonimi osman në *Defterin e regjistrimit të disa fshatrave arbërore të Peloponezit*. Ndërkaq, sikurse vërehet nga përmbajtja e librit, në shekullin XVI dëshmitë për shkrimin shqip rrallohen shumë, për t’u rishfaqur në shekullin XVII, me një këngë popullore elbasanase (1650), duke vijuar më pas me një vjershë shqip me përmbajtje fetare (*ilahi*) shkruar me alfabet arab nga një anonim nga Kosova. I pari krijim i plotë shqip me alfabet osman përmendet vjersha e Muçi Zades *Imzot mos më ler pa kahve* (1725). Vetëm 5 vjet më vonë shenjohet vjersha *Teferiçi në Bilçë* e Ibrahim Nezim Frakullës (1732). Të njëjtit autor i takojnë edhe dy dorëshkrime të tjera me rëndësi për historinë e shkrimit të shqipes me alfabete orientale, *Divani shqip* dhe një *Listë fjalësh të rimuara shqip-turqisht* (1760). Më pak e njohur është një vjershë e Ismail pashë Velabishtit (1763). Kurse për dorëshkrimet e Sulejman Naibit (1771) studiuesi përmend edhe një mbiemër të dytë, Ramazani. I shtohet bibliografisë së autorëve bejtexhinj një *këngë për luftën e Karamahmud pashë Bushatit kundër Ahmet pashë Kurtit të Beratit*, me autor molla Hysejn Dobračin nga Shkodra (1785). Traditën e poezisë me motive historike e pasuron dorëshkrimi i një anonimi gjirokastrit, që përmban një vjershë mbi luftën e Ali pashë Tepelenës kundër Gjirokastrës (1793). Një vit më pas shenjohet e para vjershë e Hasan Zyko Kamberit, poet bejtexhi, me përmbajtje fetare (*ilahi*). Shekullit XVIII i takojnë gjithashtu një *ilahi* shqip me alfabet arab e mulla Beqirit, një tjetër me autor haxhi Ymer Kasharin, një vjershë për paranë shqip me autor vjershëtorin turk Vaxhidu, vjershat e molla Sali Patës dhe të Hysejn efendi Shkodrës, të Sulejman pashë Elbasanit (Vërlacit) dhe të

Ibrahim Elbasanit, të Sulejman Temanit e të Myslim Hoxhës, të Omer Saddedin efendiut dhe të Ahmet Hoxhës. Këto dëshmi marrin rëndësi jo vetëm për historinë e zhvillimit të kulturës, letërsisë dhe gjuhës shqipe në periudhën osmane, por edhe për mënyrën e interpretimit të pasurisë fonologjike të saj me grafema të alfabeveve rrokjesore të popujve të Lindjes.

Në përmbyllje të një pune shumëvjeçare, prof. Dh. Shuteriqi, me këtë vepër, vëllimi i dytë i së cilës ishte projektuar të përfshinte shkrimet shqipe prej fillimit të shekullit XIX e këndej, realizuar në një shkallë me *Fjalorin e Naim Frashërit*, plotësoi pasionin themelor të jetës së tij. Është i drejtë përcaktimi i botuesit si vepra e jetës e Dh. S. Shuteriqit dhe një botim i rëndësisë së dorës së parë për historinë e shqipes dhe të kulturës së shprehur përmes saj.

Dy studime të pabotuara të Dh. S. Shuteriqit në dorëshkrim

Disa vite më parë, kur qeshë pyetur për rrugën e formimit tim filologjik universitar e pasuniversitar, jam përgjigjur kështu:

Në kohën kur kryeja universitetin, duke filluar që nga viti i dytë, profesori im i letërsisë Ali Xhiku, më tha se duhej të shkoja dy herë në javë në studion e prof. Dhimitër Shuteriqit dhe do të ndiqja prej tij leksione pa ndonjë program. Ka qenë një kujdes i jashtëzakonshëm për mua. Nuk e kishte bërë kush më parë. Ishte një luks i paimagjinueshëm të merrje leksione nga një prej filologëve më të ditur të Shqipërisë së asaj kohe, dhe vetëm me të. Në fillim biseda me Shuteriqin më trembi, më dekurajoi. Ai më pyeti se cilët prej gjuhëve që kishte përdorur Naim Frashëri njihja, duke i përmendur me radhë gjuhët e tjera të letërsisë shqipe të

romantizmit: prej persishtes, osmanishtes, arabishtes, greqishtes, frëngjishtes, dhe kur unë iu përgjigja se nuk njihja asnjërën, më tha: Jo, tani nuk mund të studiohet letërsia shqipe si kemi bërë ne, tani duhet të formohen specialistë që t’i lexojnë vetë veprat e autorëve shqiptarë në gjuhët që i kanë shkruar. Pastaj për dy vjet me radhë mora mësimë të gjithfarshme nga prof. Shuteriqi, në studion e tij, në bibliotekë, në sallonin e pritjes, me një gotë konjak ose ndonjë pije freskuese para. Në atë kohë kjo gjë jo vetëm që nuk bëhej, por kam përshtypjen se ishte dhe e paligjshme. Unë nuk e di se si i përligjte prof. Ali Xhiku këto mësimë të miat private me prof. Shuteriqin, si e gjente mënyrën për ndonjë shpërbtim modest që mund t’i jepej. Por e di mirë se gjithnjë do të mbetem mirënjohës ndaj tyre, do të shtoja sot.

Trashëgimia studimore dhe letrare e Dhimitër S. Shuteriqit, pjesa ende e panjohur e veprimtarisë së tij, gjendet sot në disa arkiva. Përveç arkivit të familjes dhe rrjetit të arkivave të institucioneve kërkimore, si Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, Instituti i Kulturës Popullore dhe Instituti i Historisë, koleksioni më i pasur i dorëshkrimeve të tij ruhet në Arkivin Qendror Shtetëror. Fondi nominal Shuteriqi u themelua për herë të parë në vitin 2003, megjithëse disa dorëshkrime të hershme të tij gjendeshin në arkiv edhe më herët. Jashtë dyshimit, dorëshkrime të Shuteriqit duhet të ketë pasur dhe në arkivin e Lidhjes së Shkrimtarëve dhe Artistëve, po ashtu duhet të ketë në arkivin e Universitetit të Tiranës dhe në arkiva të tjerë familjarë e publikë.

Arkivi kombëtar si trashëgimi dokumentare, ashtu si historia politike e vendit, ka qenë i ndarë në dy periudha, me kufi kohor fundin e luftës antifashiste. Për periudhën e pasluftës, fonde nominale

kanë pasur vetëm personalitete që i takonin gjysmës së parë të shekullit të kaluar. Pas vitit 1944 fonde nominale kishin vetëm protagonistët e jetës politike. Në parimet e organizimit të brendshëm të trashëgimisë dokumentare, që kanë shërbyer si bazë për hartimin e katalogëve tematikë e sistematikë, nuk ka ndonjë shpjegim të qartë për këtë dysi. Por mund të mendohet se arsyeja ka qenë shuarja e protagonizmit, në emër të një barazie formale, sepse të hyje në arkiv do të thoshte të hyje në histori. Kjo ishte arsyeja që deri në vitin 2003, megjithëse një fond nominal i Simon Shuteriqit ekzistonte, për Dhimitër Shuteriqin ruhej rastësisht vetëm ndonjë artikull prej shtypit të Luftës dhe thuaje asgjë tjetër. Për të drejtpeshuar këtë çrregull, në vitin 2003, iu bë thirrje publike gjithë personaliteteve të shkencës dhe letërsisë për marrëveshje me arkivat për trashëgiminë e tyre dorëshkrimore, por vetëm Dh. Shuteriqi dhe I. Kadare u përgjigjën pozitivisht.

Pikërisht në vitin 2003, me mirëkuptimin dhe pëlqimin e Shuteriqit dhe të familjes, *arkivi shkencor* i tij iu dorëzua për ruajtje e ndorim rrjetit kombëtar të arkivave. Përpunimi i fondit u bë në studion e autorit përgjatë një periudhe afro dymujore, nga dy arkiviste me përvojë, nga të cilat u përgatit dhe inventari i plotë i dorëshkrimeve. Siç ishte në dëshirën e tij, arkivi i dorëshkrimeve me karakter jetëshkrimor, intim e familjar, u ruajt dhe ruhet edhe sot prej trashëgimtarëve të familjes. Arkivi i Shuteriqit është një prej fondeve më të pasur personale në arkivat e Shqipërisë.

Fondi nominal *Shuteriqi* përmban afër 2 metër linear dokumente origjinale në vendosje vertikale. Fondi ka disa mijëra fletë dorëshkrimesh e daktiloshkrimesh: studime të pabotuara, studime të botuara me shkurtime, synopse studimesh, kërkime të pambaruara, variante artikujsh dhe studimesh, shkrime shkencore shkruar për të mos u botuar (oponenca, recensa e recensione, relacione e diskutime shkencorë); skeda, shenjime nga arkivat dhe librat, një pasuri me rëndësi parësore për studime të mundshme në disa dije të shkencave kombëtare. Njohja me këtë fond, qoftë dhe pa hyrë në thellësi, të çon në përfundimin se studimet e Shuteriqit, pavarësisht se botoheshin e ribotoheshin, janë konsideruar gjithnjë *punë në proces*, që gjithnjë pasuroheshin me burime e argumente.

Do të duhet një kohë relativisht e gjatë për të pohuar me siguri se trashëgimia shkencore e pabotuar, madje dhe ajo e botuar, e Dhimitër Shuteriqit, tashmë njihet. Sikurse dëshmohet prej dorëshkrimeve të këshilluara në disa arkiva, përveç gjashtë *heteronimeve* të njohura të përdorura prej tij, që i ka identifikuar Palokë Daka në fjalorin e tij të pseudonimeve (Dhimitër S. Shuteriqi, Dh. S. Shuteriqi, *Dh. S. Sh.*, *Dh. Sh.*, *Hila* dhe *Ariel*), studiuesi ynë ka nënshkruar dhe me katër heteronime të tjera: *ds*, *s.*, *h.*, dhe *H. H.* Kjo ndërlikon jo vetëm kërkimin në arkiva, por dhe vetë identifikimin e krijimtarisë shkencore e letrare të botuar të tij.

Një bibliografi e Dhimitër Shuteriqit, e përfunduar në vitin 1952 prej Jup Kastratit, ende në dorëshkrim, nëse do të bëhej e njohur për studiuesit, do të lehtësonte së paku njohjen e pjesës së botuar të veprës së tij në periudhën moderniste të rinisë, të luftës antifashiste dhe të viteve të para pas saj.

Skedari i punës shkencore të Dh. S. Shuteriqit, që zë vend parësor në fondin nominal të tij, është me rëndësi të jashtëzakonshme shkencore-filologjike. Dhjetëra mijë njësi të gatshme referimi në burime e në një bibliografi shumëgjuhëshe, përveçse dëshmojnë raportet midis së dukshmes dhe të padukshmes në veprën shkencore të Dh. S. Shuteriqit, janë një *rezervat luksoz* për kërkime të mëtejshme.

Sot për sot skedari i Shuteriqit nuk mund të këshillohet lirisht prej studiuesve, sepse nuk janë rregulluar juridikisht përgjegjësitë për të drejtën e autorit dhe të pronësisë intelektuale. Kapërcimi i kësaj pengese do të mundësonte që pasuria e këtij arkivi dhe thellësia e kërkimeve shkencore të Shuteriqit të shërbejnë si bazë për projekte dhe nismave studimore të reja. Mbi bazën e këtij arkivi mund të ndërtohej një paradigme tërësore tezash të shkallës së doktoratës në studimet letrare, etnologji, gjuhësi e trashëgimi gojore.

Nëse do të ishte e mundur që skedari shkencor i Dh. S. Shuteriqit të këshillohej nga studiues të përgatitur në filologjinë e tekstit, së paku dy vepra tashmë të botuara do t'i paraqiteshin lexuesit me një pasuri mjaft më të madhe: *Tekstet shqipe dhe shkrimi i shqipes në vitet 879-1800* (botim i Akademisë së Shkencave, 2010) dhe *Dëshmi parabuzukiane të fjalës shqipe* (botim i Akademisë së Shkencave, 2010). Këto dy vepra kanë qenë qëllim jete i Dhimitër Shuteriqit. Në konceptin e tij, edhe në kohën kur përgatitej dorëzimi i skedarit në arkiva, ato do të ishin gjithnjë të pambaruara. Prej përshkrimeve arkeografike të fondit të tij i njëjti përfytyrim do të krijohej edhe për kërkimet rreth letërsisë arbëreshe e letërsisë parakombëtare. Nëse skedari i tij do të ishte integruar në procesin kërkimor dhe botues të sotëm, do të kishte vend të rishihej në një shkallë më të plotë pikëpamja e tij për çështje deradiane, duke përfshirë botimet jubilarë të *Veprës letrare* të Jeronim de Radës (2014) në 200-vjetorin e lindjes së tij. Mjaft më e pasur është ideja e Dh. S. Shuteriqit për ato që ai i pati quajtur *canti premilosaici*, *këngë para Milosaos*, që u zbuluan prej tij në dorëshkrim në Arkivin Qendror Shtetëror, paralelisht me zbulimin e një kopjeje tjetër të këtij dorëshkrimi në Frassinetto (në Frasnitën arbëreshe), që Arshi Pipa i pati quajtur *këngë proto-milosaikë - canti premilosaici*.

Mund të gjenden mënyrat që skedari i Dhimitër S. Shuteriqit të jetë një trashëgimi në komunikim. Nuk do të mjaftonte, bie fjala, tejkalimi i traditës minimaliste të referimit, me emër fondi, vit, dosje, fletë dhe skedë. Do të duhej një mënyrë më analitike, që njofton më së pari punën e studiuesit për t'i gjetur të dhënat burimore dhe ato bibliografike.

Një tjetër arkiv mjaft i pasur, me studime të përfunduara e të pabotuara, veç dhjetëra relacioneve shkencore, mendimeve kritike, oponencave, recensioneve e diskutimeve, gjendet në Institutin e Gjuhësisë dhe të Letërsisë, ku ruhen edhe dorëshkrimet e veprave të tij botuar prej këtij instituti.

Në këto studime përmbahen pyetje shkencore që ende nuk janë kënaqur me përgjigje të argumentuara për çështje të hapura të dijeve albanologjike. Ka në studimet e pabotuara të Shuteriqit edhe çështje të diskutueshme të albanologjisë, sidomos prej atyre çështjeve që, duke hapur një debat shkencor, mund të inkurajonin kundërteza në shkenat tendencioze ndaj historisë dhe identitetit shqiptar. Për këto çështje Dhimitër Shuteriqi duket se ka shkruar duke qenë i vetëdijshëm se nuk ishte koha për botim, por gjithashtu as mund të heshte. Duke iu referuar kësaj pjese të studimeve të pabotuara të Shuteriqit, në këtë trajtesë do të kemi në vëmendje dy dorëshkrime të hershme të tij, të cilat, kanë qenë botuar pjesërisht në *Buletin e Shkencave Shoqërore*, gjegjësisht në vitin 1955 dhe në vitin 1956: *Tekste të shqiptarëve të Sllavonisë* (BSHSH, nr. 2, 1955, f. 181–190) dhe *Mbi disa çështje t'Arbërit dhe mbi emrin Shqipëri* (po aty, nr. 3, 1956, f. 215 e vijim).

Dy studimet në arkiv ruhen me titujt *Tekste kelmendase të Sllavonisë së viteve 1872-1903-1930* (studim i daktilografuar, 14 fl.) dhe *Mbi përhapjen e emrit "Shqipëri" e të emrit "shqiptar"* (studim i daktilografuar, 26

fl.). Përveçse botimet e tyre janë kthyer me kohë në rrallësi librare, vërehen disa dallime me rëndësi midis dorëshkrimit e botimit, që provojnë këtë vetëdije jo vetëm shkencore të Shuteriqit. Rëndësia e arkivave të tij rritet prej mundësisë që ato krijojnë për studime filologjike krahasuese, veçmas për ato që konsideroheshin si *çështjet e rezervuara* të albanologjisë.

Dy studimet kanë lidhje jo vetëm kronologjike, por edhe përmbajtësore mes tyre. Ngulimet shqiptare nëpër botë, jo vetëm arbëreshe e arvanite, por dhe bashkësitë e vogla në disa katunde të Ukrainës, në Mandrica të Bullgarisë, në Hrtkovc e Nikinc të Kroacisë, kanë qenë një tërheqje shkencore konstante për Dh. S. Shuteriqin. Shumë rrallë përmendet një studim i tij për një bashkësi thuajse krejt të panjohur të voskopojarëve të shpërngulur nga qyteti i Akademisë pas djegies së parë dhe të vendosur fshatin Miskolc pranë Budapestit, ku piktori shqiptar Theodor Grunde, i njohur dhe si Theodor Sina Grundovich, dekoroi mjeshtërisht kishat e vendësve dhe të bashkësisë së re shqiptare që zuri vend atje.

Duke krahasuar dorëshkrimin për kelmendasit e vendosur në tre fshatra afër Sremit në vitin 1734, me ndërhyrjen autoritare të Vinko Zmaievich-it, atëherë arkipeshkv i Tivarit, me botimin e rrallë të vitit 1955, pjesën që nuk është botuar, studiuesit të sotëm i vijnë të gatshme një varg pyetjesh dhe përgjigjesh që kërkojnë argumentim shkencor të mëtejshëm, për të përballuar me dinjtet një debat shkencor të mundshëm në shkallë rajonale. Me këtë dorëshkrim lidhet një prej çështjeve më të ndërlikuara të eposit legjendar shqiptar. Ngulimet shqiptare në Hrtkovc e Nikinc në afërsi të Sremit në kufijtë e Kroacisë me Hungarinë i takojnë mesit të shekullit XVIII. Këto janë të parat ngulime që u identifikuan jo me arkeonimin *arbëneshtë* apo *arbanas*, por si *shqiptarë*. Popullsia kelmendase e tyre u eksplorua në dy kohë prej murgjish

transilvanë, që mblodhën prej tyre folklor dhe traditë.

Pyetja shkencore që shqetëson Dh. S. Shuteriqin është: pse gjatë këtij anketimi, megjithëse shqiptarët e Sllavonisë ishin fis *kelmendas*, domethënë të shpërngulur pikërisht prej zemrës së eposit, nuk rezultojnë të përmendura as *lahuta* dhe as *këngët e lahutës*, eposi i kreshnikëve. Dihet arsyet e dyshimit që shkenca serbe ka formuluar për kohën e vonshme të ardhjes së shqiptarëve në Kosovë, në njërën anë, dhe për ardhjen e epeve sllave tek shqiptarët në shekullin XVIII, në *kohën e ekspansionit të tyre*. Pasuria gjuhësore e folklorike e murgjve që vizituan dhe anketuan kelmendasit e shpërngulur tashmë është botuar. Në disa studime të botuara prej dijetarësh kroatë, sllovenë e hungarezë, si ai i Emil Laszowski-t, *Arbanasi (klementinci) u Hrtkovcima i Nikincima*, i Soganijeva gramatika arbanašskog jezika botuar më 1923 në *Hrvatski list* të Osjekut (20 shkurt 1923, viti IV, nr. 42 (755), f. 2; nr. 43 (756), f. 2 dhe nr. 44 (757), f. 2, këngët lirike të kelmendasve shërbejnë si ilustrime për modele ligjërimi. Edhe në një dorëshkrim më të vonët, të vitit 1781, që përmban 12 fletë shenjimesh të intervistave të Adam Borovac-it me kelmendasit e Sremit dhe që ruhet në Bibliotekën Universitare Kombëtare të Zagrebit, nuk ka ndonjë shenjë kujtese për instrumentin popullor kombëtar të malësorëve, lahutën, megjithëse gjenden transkriptet e dy këngëve popullore lirike dhe të disa lutjeve kishtarë. Ky është një problem me të cilin shkenca shqiptare do të duhet të merret me seriozitet.

Në studimin e Dhimitër S. Shuteriqit shprehet shqetësimi që këto anketime, të keqpërdorura në dije, mund të krijojnë probleme për vërtetimin e përkatësisë shqiptare të eposit. Në anën tjetër, ai paraqet një varg argumentesh për të arsyetuar pse *eposi* dhe *lahuta* mungojnë në dëshmitë e mbledhësve të huaj, shprehur në formën e pyetjeve që rivendosin qetësinë

shkencore në arsyetim: a e njihnin dhe në ç'skallë e njihnin këta mbledhës gjuhën shqipe dhe botën shqiptare; a duhet kërkuar doemos prej tyre që të ofronin dëshmi edhe për eposin dhe lahutën duke e ditur se interesimi për epopetë kombëtare lindi shumë më vonë, në shekullin e romantizmit; a kishin dijeni dhe interesa, qoftë dhe minimalë, murgjit transilvanë, për eposin shqiptar dhe rrjedhimisht a u pyetën kelmendasit rreth tij? Shuteriqi arsyeton edhe mundësinë e kundërt, që kelmendasit të jenë anketuar për eposin dhe të mos jenë përgjigjur. Dihet se në migrimet në kushte rreziku njerëzit marrin me vete çka është primordiale, zanafillëse, si urimet, mallkimet, lëngimet, rënkimet, lutjet, vajtimet, lirikën e dashurisë. *Epika heroike legjendare nuk mbijetoi as tek arbëreshët, të cilët e identifikuan veten me Gjergj Kastriotin dhe eposin e tij*.

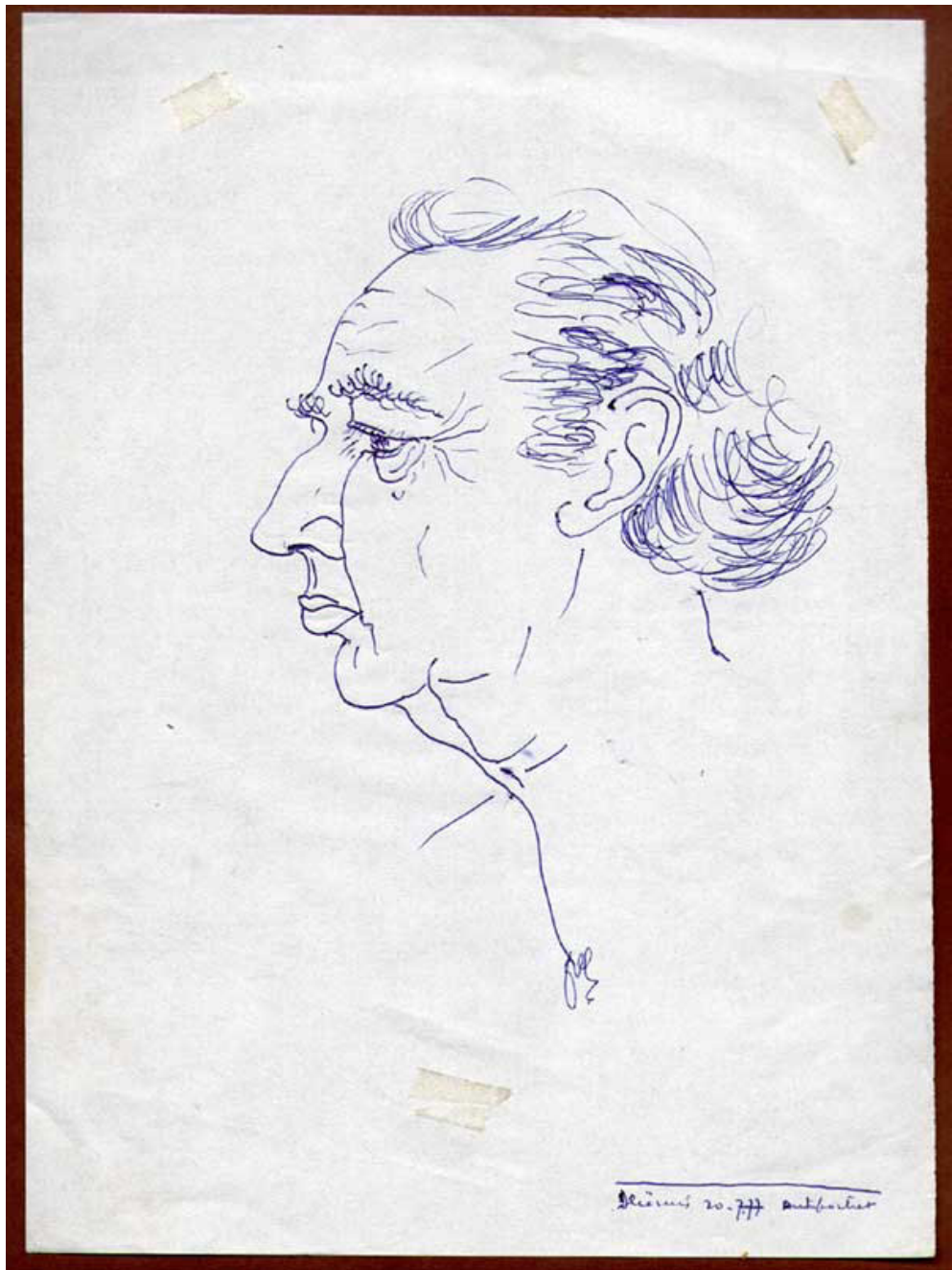
Studimet e shekullit XX (*M. Kostić, Arnautsko naselje u Sremu*, botuar në *Juzna Srbija*, IV, Skopje 1923; idem, *Ustanak srba i arbanasa u Staroj Srbiji protiv turaka 1737-1739 i seoba u ugarsku*, botuar në *Glasnik srpskog naučnog društva*, Skopje 1930; R. Veselinović, *Ko su "Albanci" i "Klimenti" u Austrijskim izvorima s kraja XVII veka*, në *Zbornik Matice Srpske za društvene nauke*, nr. 25, Beograd 1960; Frok Zefiq, *Shqiptarët Kelmendas në Hrtkovc e Nikinc: 1737-1997*, Zagreb 1997; Slobodan Ćurčić, *Naselja Srema - geografske karakteristike*, Novi Sad 2000; Borislav Jankulov, *Pregled kolonizacije Vojvodine u XVIII i XIX veku*, Novi Sad 2000), njoftojnë se pjesa e mbijetuar e repertorit të traditës gojore të fisit kelmendas është pikërisht siç e mendonte Shuteriqi: këngë për nënën, për frikën, për dashurinë, lirikë që lidhet me nyjat telmore të jetës së njeriut dhe jo me kujtesën historike të bashkësisë.

Gjatë një ekspedite në Krajë e Shestan u munduam të gjejmë kujtimin e lahutës dhe të këngëve heroike, por pa ndonjë të dhënë të sigurt: subjektet e intervistuara qenë të një mendjeje, që në këto krahina kënga e trimërisë ka qenë mjaft e kufizuar dhe me rolin e lahutës del fyelli. Shqetësimi shkencor i Shuteriqit për mungesën e eposit tek kelmendasit e shpërngulur mbetet një çështje e hapur, për kërkime teorike dhe në terren, në këtë fazë të folësve të fundmë shqip të dy fshatrave.

Në studimin e dytë gjenden të dhëna me shumë rëndësi për të zgjidhur drejt diskutimin e hapur gjatë dy dekadave të fundme mbi kohën kur etnonimi *arbëneshtë* u bë i pamjaftueshëm për të përfshirë gjithë shqiptarët dhe erdhi koha për një etnonim të ri, *Shqipëri*, që në shekullin e Rilindjes do të bëhej emërtim i krenarisë kombëtare.

Pyetja më e rëndësishme që del prej dorëshkrimit të Shuteriqit e që lidhet me një dukuri rotacioni që është i pazakontë në shqip e krejt i ligjshëm në rumanishte, që shenjohej në kalimin prej arkeonimit *Albania* në etnonimin *Arbania*, më pas *Arbëria me shurdhimin e a-së* pa theks, do të jetë për një kohë të gjatë parësore për etnogjuhësinë shqiptare. Shuteriqi nuk i druhet vënies në kronologji të dëshmive që provojnë se emri *Shqipëri* e etnonimi *shqiptar* u përgjithësuan si emërtime etnoidentifikuese në shekullin XVIII, pavarësisht se nuk resh të kërkuari shenja më të hershme të tyre, duke filluar me emrin e një banori të Drishtit që në *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia* del në formën *Shapundar* në shekullin XV.

Morëm në vështrim vetëm këto dy dorëshkrime e dy studime të Dhimitër S. Shuteriqit, që bëjnë të ditur anën e panjohur të veprimtarisë së tij shkencore. Mund të merret me mend se sa çështje të tilla, të zgjidhura, pjesërisht të zgjidhura, ose thjesht të formuluar në formën e pyetjeve në albanologji, gjenden në dorëshkrimet e Dh. S. Shuteriqit në tërësinë e tyre.

Dikush nga shkrimtarët tanë mund të thotë se ky shkrim është i panevojshëm: ne dimë çka është letërsia, shkruajmë vepra, i kemi botuar disa sosh, dhe askush s’ka nevojë të na “flasë” dijen e tij për letërsinë, të na mbajë ligjëratë rreth natyrës dhe veçantive të saj.

Do të isha i lumtur sikur të ishte kështu, po të dhënat dhe faktet që njeriu i ndesh në shumë punime dhe libra, bindet se njëmend një numër i shkrimtarëve tanë, përkundër punimeve dhe veprave që i kanë hartuar dhe i kanë botuar, dhe përkundër vlerësimeve lavdëruese herë – herë të skajshme që u janë bërë nga miqtë dhe të njohurit, nuk e njohin mirëfilli letërsinë.

Dikush do të thotë se njohja e letërsisë dhe e çështjeve teorike nuk janë të domosdoshme. Shkrimtari shkruan ashtu si i thotë mendja, si e ndjen idenë ose dukurinë dhe si vendos ta shpreh atë. Vepra tregon se ai e njeh letërsinë?!

Mosnjohja e mirëfilltë e letërsisë nga ana e disa shkrimtarëve tanë është dukuri që ka zënë fill më herët, po, mjerisht vazhdon edhe sot. Ky mendim i Fishtës e përligj këtë në mënyrë të pandërmjetme: “Due me thënë, se per çdo zanát, qi do me kapë nieri, duhet nji farë pregatitje gjithkund [...]. Vetem áisht nji zanát, qi në Shqypní s’lypë kurrfarë pregatitje: letersija!”¹

Edhe lutja e Faik Konicës ndërlidhet ngushtë me mendimin e Fishtës, po edhe me shumëçka që ndodh edhe sot në letërsinë tonë: “Zoti ynë që je në qiell, jepna fuqinë ta mbajmë gojën të mbyllur kur s’kemi gjë për të thënë! Falna durimin ta thellojmë një punë përpara se të shkruajmë përmbi të, frymëzona me një ndjenjë të mprehtë të drejtësisë që të flasim jo vetëm me paanësi por edhe të sillemi ashtu!”

Kur një shkrimtar i yni shkruan rreth ndonjë dukurie të letërsisë ose rreth ndonjë veprë, kur e cilëson dhe e ngrit atë nga se në të bëhet fjalë për tematikën, për motivet, për idetë të ashtuquajtura të mëdha, pa hyrë në mënyrën sesi janë thënë ato, pa hyrë në veçantinë dhe në cilësinë e shtjellimit dhe të shprehurit gjuhësor, të shumësisë kuptimore që dalin nga teksti i saj, në ballafaqimet dhe kundërvëniet e mendimeve, që e krijojnë dendësinë e tekstit, dramatikën, e bëjnë atë tërheqës dhe me mundësi ndikimi më të madh, atëherë nuk e di se çka i thonë kësaj, po njohje dhe dije për letërsinë jo?!

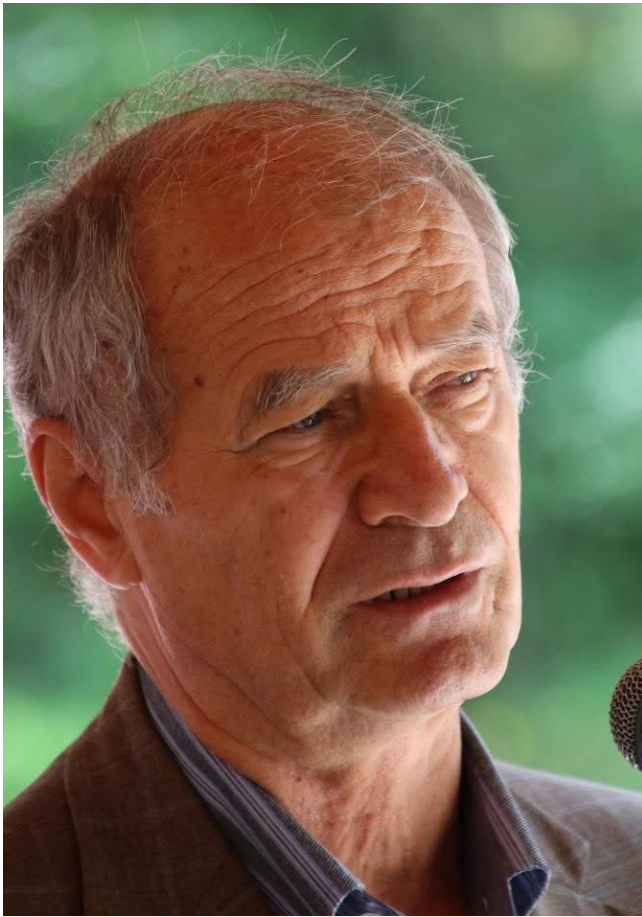
Disa shkrimtarë tanë, kur shkruajnë për letërsinë mendojnë se të flasësh për letërsinë ose të hartohet një vepër letrare është punë e lehtë, edhe pse është krejtësisht e kundërta: të shkruash mirëfilli dhe me dije për një dukuri letrare ose për një vepër letrare poetike duhet ta njohësh qenësinë e artit të fjalës, letërsinë, ta njohësh rëndësinë e gjuhës, veçmas të gjuhës poetike me të cilat hartohet çdo vepër, ta njohësh rëndësinë e shumësisë kuptimore që dalin nga teksti i hartuar. Asnjëherë nuk duhet të hiqet nga mendja se përmes gjuhës dhe tekstit, si përbërës të qenësishëm, merr jetë vepra letrare, përkatësisht ndërtohet realiteti poetik, krejtësisht tjetër në krahasim me realitetin e përditshëm. Përmes gjuhës dhe mënyrës së shtjellimit të tekstit synohet të hyhet dhe të shprehet *shkaku i brendshëm* i dukurive dhe i ideve, siç e thoshte De Rada ynë; i asaj që ne e shohin dhe bashkëjetojnë me të gjatë veprimit konkret. Pra, vepra letrare, teksti letrar është gjuhë, të shprehur gjuhësor.

Një herë kur e pyetën një shkrimtar të njohur se çka po lexonte: Fjalorin, u përgjigj. Fjalorin? Po. Me gjuhë i shkruaj veprat letrare. Fjalori më ndihmon t’i gjejë fjalët më të përshtatshme, që kanë më shumë kuptime, që kur lidhen me të tjerat, ofrojnë më shumë veçanti dhe shumësi kuptimore dhe ndikojnë më mirëfilli.

Përmes të shprehurit gjuhësor shkrimtari e krijon realitetin artistik, po dhe të bukurën dhe përmes saj kushtëzon mundësinë që të ndikohet estetikisht në marrësin, lexuesin. Me fjalë të tjera, përmes tekstit të *veprës së vet* shkrimtari e krijon të vërtetën artistike. Pra, nuk është përshkrues i realitetit konkret (këtë na e ka thënë Aristoteli 2300 vjet më parë). Këtë Lesingu na e ban krejtësisht të qartë: “Vlera e njeriut nuk qëndron tek e vërteta që zotëron ai, apo që pandeh se e zotëron, por te përpjekjet e çiltra që bën duke e kërkuar atë. Sepse atij nuk ia shton forcat zotërimi i së vërtetës, por kërkimi i saj: vetëm këtu qëndron përparimi i përhershëm i përsosjes së tij. Zotë-rimi të rehaton, të bën përtac, mendjemadh; nëse Zoti do të mbante në dorën e djathtë gjithë të vërtetën, ndërsa në të majtën vetëm kërkimin, që nuk rresht kurrë, të së vërtetës: - edhe sikur ky kërkim të shpinte veç në gabime, çdo herë e gjithmonë, - dhe nëse do të më thoshte: ‘Zgjidh!’, përlësisht do të turresha tek dora e tij e majtë e do t’i thosha: ‘O, Atë, më jep këtë, sepse, sido që të jetë, e vërteta e kulluar të përket vetëm ty!’”

Kur e lexon këtë vlerësim të autorit tonë, i cili ka botuar vepra, që e ka mbajtur letërsinë në fakultet se veprat letrare të filan shkrimtarit janë të përsosura (kjo është thënë edhe në titull të punimit), atëherë vetvetiu shtrohet çështja: nëse një shkrimtar e paskësh shkruar një vepër të përsosur pse të vijë tjetri (ose të tjerët) dhe ta shkruajë një vepër jo të përsosur?!

Është e gjithë njohur se në letërsi nuk mund të ketë përsosje, siç ndodh dhe në artet e tjera. As kryeveprat më të

Për çarsye disa shkrimtarë tanë nuk e njohin mirëfilli letërsinë?

Nga Anton Nikë Berisha

shquara letrare, të cilat si vlera, kanë “notuar”, nëpër mijëra vjet për të ardhur edhe në ditët tona, nuk janë të përsosura. As “Fausti” i Gëtes, për të cilin poeti punoi nga mosha 18 vjeçare deri në atë 84, nuk është i përsosur. Madje, nuk është as i mbaruar (Pjesa e dytë).

Mirëpo, është e vërtetë se shkrimtari gjithnjë duhet ta synojë përsosjen e veprës së vet, ta hartojë atë në mënyrë sa më të lartësuar poetikisht që është e mundur, po ajo nuk mund të mbërrihet nga se një gjë e tillë e përcakton natyra e artit të fjalës, letërsisë, gjuha poetike dhe mundësia e pakufishme e komunikimit dhe e receptimit. Rreth të bukurës dhe përsosjes së saj Viktor Hygoja thoshte: “Bukuria e gjithçkaje mbi tokë (edhe ajo e artit) qëndron në mundësinë e saj për t’u përsosur. Gjithçka ka dhuntinë e kësaj veçorie: të rritet, të shtohet [...] të përsoset”².

Edhe titull i studimit “Poetika e porosisë”, dëshmon diçka që të dhimbset autori i tij. Aty ku ka porosi, aty s’ka poetikë se teksti i porosisë cilësohet me një kuptim, ndërsa teksti letrar ka natyrë tjetër: gjithmonë duhet të ketë më shumë se një kuptim dhe si rrjedhojë e kësaj dhe receptime të shumta.

Poeti italian, E. Montale, kur shkruante për një poezi lirike thoshte: “Çka është një poezi lirike? Për sa më përket mua, nuk do të dija ta përcaktoja (definoja) këtë gjë të rrallë (feniks arab), këtë çudi, këtë objekt përcaktueshmërisht tejet konkret, ose të pandjeshëm për arsye se është i bërë nga fjalët, këtë bashkëjetesë të çuditshme të muzikës dhe të metafizikës, të

arsyes e të paarsyes, të ëndrrës e të përgjimit”³.

Ky përcaktim vlen edhe për llojet e tjera të artit të fjalës, letërsisë.

Për ta ndriçuar edhe më shumë veçantinë e krijesës letrare, qoftë ajo në poezi, qoftë në prozë, po sjell mendimin e Gustav Floberit, ku flitet për prozën, mendim që e kam përmendur në shumë punime të mia: “Sa gjë e vështirë është proza. Kurrë nuk është e gatshme, gjithmonë mbetet diçka për t’u përpunuar. Prapë mendoj se mund t’i jepet fuqia e vargut. Fjalia e mirë në prozë duhet të jetë si ndonjë varg i mirë, e pandërrueshme, po ashtu ritmike, po ashtu tingëllyuese”.

Një shkrimtar e studiues i njohur, në një konferencë në Tiranë (kushtuar 2000 vjetorit të krishterimit) e ngriti një shkrimtar tonë të traditës në qiell për arsye se paskësh shtruar në veprat e tij çështje sociale (të varfërisë). Ishte për keqardhje. Kur i kujtova publikisht se tematika sociale nuk e bën të madhe një vepër as një autor, u soll e u mbështoll me fjalët e tij!

Një gazetares, e cila donte të bënte një bisedë me mua, më shkroi se letërsia është imagjinatë... I thashë se letërsia nuk është imagjinatë. Po kështu na ka thënë filan profesori në fakultet.

Njëmend shkrimtari e përdor imagjinatën kur e harton veprën e vet letrare, po letërsia është shtjellim gjuhësor shprehës, është tekst poetik nga dalin kuptime të shumta, herë – herë të pafund. Te vepra letrare poetike, siç u tha, nuk është e rëndësishme çka thuhet, po si thuhet një gjë, një ide ose një dukuri; sa shumë kuptime dalin nga teksti poetik që përftohet. Sado i rëndësishëm të jetë një tekst (si kumt), njëkuptimësia nuk e bën letrar, nuk e bën të vlefshëm poetikisht. As rëndësia dhe as aktualiteti i tematikës ose i dukurisë që vështrohet në një krijesë letrare, nuk e bën atë të vlefshme e të rëndësishme.

Thënë me pak fjalë, letërsinë nuk e bën tematika, as ideja e madhe, as rëndësia e dukurisë që vështrohet. Flobert ka thënë me të drejtë se historia e Napolon Bonapartit dhe historia e një morri për letërsinë kanë të njëjtën vlerë. Gjithçka do të varët se si do të shprehet gjuhësisht – përmes tekstit poetik, historia e të parti dhe si do të shprehet e të dytit; çfarë gjuhe të pasur poetike do të përdoret për të shprehur historinë e Napolonit e çfarë atë të morrit; çfarë stili, çfarë të shprehur figurativ, do të përdoret për njërin dhe për tjetrën? Kjo e bën kryesoren.

Autori i disa romaneve, me një promovim libri, tha publikisht se romanin e shkruan për faktin historik! Mbase harroi se romani shkruhet për faktin poetik. Nëse i mungon ky përbërës qenësor, bëhet kronikë ose libër historie.

Një herë një poete e jona, e njohur, më tha se e kishte hartuar një roman. Sa mirë, i thashë. Ja, po ta them përmbajtjen. Të lutëm më kurse, i thashë, se përmbajtja nuk është roman; ngjarja, sado dramatike dhe e veçantë të jetë, nuk e bën romanin. Edhe romani është krijesë letrare që ndërtohet përmes tekstit, përmes të shprehurit të veçantë gjuhësor; përmes mënyrës së shtjellimit të tekstit, përmes të bukurës që përftohet pikërisht përmes strukturës gjuhësore poetike. Kjo e bën krijesën poetike të qenësishme dhe të ndikojë pastaj estetikisht në marrësin.

Një shkrimtar, autor i një libri të historisë së letërsisë për fëmijë, shkruan se e hartoi atë në bazë të tematikës dhe se “Botimi ynë ka destinimin e tekstit shkollor të arsimit të lartë me drejtim pedagogjik”. Po për një drejtim (e qëllim) tjetër, fjala vjen, atë sociologjik, filozofik etj., çfarë historie e letërsisë për fëmijë duhet të hartohet?! Se me çfarë kriteresh është ndërtuar ky libër i historisë së letërsisë për fëmijë dëshmon edhe ky mendim: se në “Historinë...” e tij i ka kushtuar kujdes fabulës për arsye se ajo “shërben si strumbullar i organizimit të analizës së veprës letrare...” (sic!) ose: “Temat për shkrimtarët Hivzi Sulejmani, Mark Krasniqi, Rexhep Hoxha e Anton Çetta janë hartuar së pari duke patur për bazë leksionet që na i dërgoi...”

Mendime e vlerësime të shkrimtarëve tanë për letërsinë, pemës të cilave dëshmohet se nuk e njohin letërsinë si art, i gjen edhe në një varg punimesh e librash që tashmë janë hartuar e janë botuar dhe (disa) përdorën edhe në procesin mesimor!

Po e mbyll këtë përsiatje për rëndësinë e njohjes së letërsisë nga shkrimtarët tanë, të cilët merren me të dhe i krijojnë veprat letrare, me mendimin e nobelistit peruan, M. V. Llosa, që është i rëndësishëm për shumëçka:

“[...] midis prirjes për t’i ikur botës dhe jetës reale dhe për t’u hedhur në botën e përfytyrimeve dhe ushtrimit konkret të letërsisë, shtrihet një humnerë që shumica e qenieve njerëzore nuk arrijnë ta kapërcejnë dot kurrë. Ata që e kapërcejnë këtë humnerë dhe që, përmes fjalës së shkruar, bëhen krijues botësh, janë shkrimtarë, pra, ajo pakicë që ka mundur t’i përforcojë prirjet apo tendencat në saje të ushtrimit të vullnetit, të cilin Sartre e quante *zgjedhje*”⁴.

Prishtinë, mes shtatori 2026

¹ Gjergj Fishta, *Piksimet estetike mbi zëje* të fjalës. Në “Hylli i dritës”, Vjeta VIII, n. 7 – 8, Shkodër 1932, f. 396.

² Shih Victor Hugo, *Ëlliam Shakespeare*. Përktheu nga origjinali frëngjisht. Abdulla Rami& Emira Xhomaqi – Godo, Onufi, Tiranë 2022, f. 111.

³ E. Montale, *Sulla poesia*. Milano, Mondatori 1976, f. 171.

⁴ Mario Vargas Llosa, *Letra një shkrimtari të ri*. Përktheu: Engjëllushe Shqarri. Onufri, Tiranë 2008, f. 10 – 11.

Përsëritet, i nderuari profesor Jeni një zë i njohur në Fushën e Letrave... Lutemi na flisni për fëmijërinë tuaj dhe ç'ju lidh së shumti me qytetin e Korçës.

Kam lindur, jam rritur dhe thinjur në Korçë.

Fëmijëria ime, ishte një fëmijëri bio e viteve '30 të shekullit të kaluar Ajo e kaloi këtë moshë në një lagje të Korçës rrëzë Kodrës së Shën Thanasit me drurë, lëndina me bar të gjelbër dhe lule të egra dhe vreshtat e qytetit.

Lodrat tona ishin "primitive": shkopi me cingla, ashikët e kyçeve të kafshëve, topthi prej lecke, pikalecat prej letre dhe katanatë, që i ngrinin lart në qiell dhe na zgjonin ëndrrën tonë për fluturim...

Me Korçën më lidh gjithçka korçare: bukuria dhe simetria e banesave, planimetria dhe pastërtia e rugëve të saj me kalldrëm; zakonet e jetës së saj familjare dhe jetës kolektive me kulturë dhe të emancipuar; këngët patriotike të Korit të pleqve, serenatat e saj dhe ndjenja e qytetarisë, dashurisë dhe respektit, traditat e saj patriotike dhe etja për arsim dhe kulturë perëndimore. Në përgjithësi, ndjenja e besimit se njeriu dhe qyteti, ecte me mençuri drejt përparimit të shumanshëm, drejt një vizioni të përparuar kulturor dhe ekonomik për kohën.

- Si janë vitet e shkollimit... dhe më pas puna... Ju kujtohen vargëzimet e para ?

Shkollimi im në Korçë filloi që me kopshtoren, ku kam pasur edukatore zonjën Shegë, të bijën e mësuesit patriot Petro Nini Luarasi. Shkollimin fillor e kreu në shkollën për djem, pranë Mitropolisë, ku mësuesit ishin aq të kujdesshëm, të përkushtuar dhe të vëmendshëm, jo vetëm për edukimin dhe sjelljen tonë, por edhe për shijet tona. Më kujtohet mësuesja e këngës Krisa Kroj, e cila na mësonte këngët melodioze të kompozitorit austriak, Franc Shubertit; në fund të vitit shkollor përgatitnim dhe jepnim shfaqjen tonë modeste në Palestër, që ishte shtëpia e parë e artit në Korçë.

Përsa u përket vargëzimeve të mia të para, dua t'ju them se në shkollën e mesme më lindi dëshira për të recituar vargje; provoja, i mbyllur në një dhomë, përpikësia të "interpretuara" monologun në vargje të Hamletit "Të rrosh a të mos rrosh", apo monologun e Makbethit "Ç'është kjo kamë përpara meje"!

Poezia e parë që kam recituar në një aktivitet të shkollës së mesme, ka qenë poezia e Lermontovit "Vdekja e Poetit" kushtuar Pushkinit. U çudita kur më duartrokitën aq dhe më përgëzuan edhe mësuesit më seriozë të shkencave.

Poezia u bë e dashur për mua. Botova poezitë e para në gazetën "Zëri i Rinisë".

Libri i parë, që bleva, ishte libri me poezitë e Migjenit, botuar nga Shtypshkronja Luarasi. Në Tiranë bleva edhe librin me poezi dhe figura të Majakovskit. Në shkollën e mesme mësonim edhe gjuhën ruse.

Mbam mend, kur isha duke e shfletuar në autobuz, duke u kthyer në Korçë, një burrë, që ishte ulur prapa meje në fronin e faturinos, ma kërkoi ta shikonte dhe më pyeti se a më pëlqente poezia dhe unë i thashë "po". "Të lumtë!", më tha. Më vonë e mora vesh se ai kishte qenë Dhimitër Shuteriqi. Zbriti në Elbasan.

Me rastin e 95-vjetorit të lindjes

Intervistë me poetin dhe përkthyesin Vangjush ZIKO

Nga Mirdash Pupa

Pas mbarimit të studimeve të larta, kam punuar si pedagog i letërsisë në shkollën e mesme "Raqi Qirinxhi" dhe në Universitetin "Fan Noli" në qytetin tim, në Korçë, deri sa dola në pension.

Çfarë do të thotë për Ju, poet, shkrimtar?

Të jesh poet, do të thotë që gëzimet dhe hallet e botës t' i bësh të tuat tërë jetën tënde. Frymëzimi është një gëzim dhe një mundim i përgjeshëm. Fle dhe zgjohesh me një dëshirë dhe një ëndërr, me një besëlidhje mes frymëzimit dhe sinergjisë krijuese të pagjumë.

Natyrë formon stilin, ritmin dhe mënyrën e të menduarit të poetit.

Ndryshimet shoqërore dhe trazirat historike ndryshojnë rrënjësisht gjuhën e poezisë dhe tematikën, duke e transformuar vetë optikën dhe burimin e saj të frymëzimit.

Librin e parë me poezi e kam botuar në vitin 1959.

Kam dyzet e shtatë vjet që shkruaj dhe botoj poezi. Kam botuar, rreth pesëdhjetë vepra, nga të cilat dymbëdhjetë vëllime poetike.

Në vitin 1950 shkova për studime në Bashkimin Sovjetik, kurse në dhjetëvjeçarin e tetë të jetës sime, emigrova pranë fëmijëve në Kanada, ku vazhdoj të jetoj.

Për t'iu përgjigjur pyetjes suaj, më lejoni të marr, si pika referimi titujt e disa vëllimeve të mia poetike: "Këngë për duart", "Takim me Malet", në periudhën e komunizmit; "Këtu pranë Polit të Botës", "Mbase Nesër gdhin e Diel" dhe "Pagani i Zhgënjyer nga Perënditë", në Kanada.

Konstatoj që frymëzimi im ka pësuar

shqetësime dhe trauma, nga pohimi i një realiteti, te zhgënjimi prej tij, nga tronditja nga largimi nga vendlindja, trishtimi i një jete në një vend të huaj, qoftë dhe nga më të mirët në Botë.

Duke lexuar dhe studjuar poetë të mëdhenj botërorë, më rezulton një skemë e ngjashme.

Një gjë më ka bërë përshtypje në trajtimin e kësaj teme në poezinë botërore. Të rrallë, por të lumtur janë ata poetë që frymëzimin e tyre, mbi të gjitha, e ka mësuar, tërësisht, Natyra mëmë.

Për ta, Natyra është burimi kryesor i imazheve, metaforave dhe filozofisë së poezisë.

Ajo nuk shërben thjesht si sfond, por formon drejtpërdrejt stilin, ritmin dhe mënyrën e të menduarit të autorit.

- Studimet e larta në Moskë. Jeni marrë me përkthime. Përzgjedhët autorë, vepra?

Studimet e larta i bëra në Institutin e letërsisë të Moskës me emrin e Maksim Gorkit, me një trupë pedagogjike ku bënë pjesë studiues të letërsisë, të estetikës dhe të logjikës si dhe poetë e shkrimtarë të njohur, që drejtonin seminarët e poezisë dhe të prozës. Seminarët e poezisë në kohën time i drejtonte një poet i njohur në ato vite, Sergei Smirnov.

Fjala e parë, që na tha, kur u prezantua para nesh, ishte: "Unë do t'ju mësoj si të shkruani, poetë do të bëheni vetë."

Po, unë jam marrë dhe me përkthimin e poezisë së huaj. Kam botuar 12 libra me përkthime nga poezia botërore dhe një dramë.

Përkthimi im i ditëve të fundit, ende i papërfunduar, është vëllimi me poezi të "Meteorit të letërsisë franceze", poetit Artur Rembo.

- Jeni lauruar me çmimin "PUSHKIN". Vlerë...! Si u ndjetë?

Ishte një vlerësim dhe kënaqësi e veçantë, për mua, medalja e artë "Pushkin", që m' u akordua për përkthimin e poezisë së Pushkinit, Sergej Eseninit, Eugjen Eftushenkos dhe poetes Olga Sedakova, tok me katër antologji me poezi ruse në vite, deri në kohët tona.

- Kohët e fundit Shtëpia Botuese "Argeta LMG" - Tiranë, botoi romanin në vargje "Eugjeni Onjegin", me përkthimin tuaj... Event është quajtur...

Ishte një punë e lodhshme, që më dha një kënaqësi të veçantë përkthimi i kësaj kryevepre të Aleksandër Pushkinit. I jam mirënjohës Shtëpisë Botuese dhe veçanërisht, mikut dhe kolegut Mehmet Gëzhilli dhe birit të tij, që ma porositën dhe ma mbështetën këtë përkthim.

- Shpesh përcillni mendime me vlerë për Artin, Letërsinë..., një punë, që shfaq edhe erudicionin tuaj kulturor dhe letrar, lutemi na rrëfeni diçka për këtë punë mirëfilli prej studiuesi....

Puna e një studiuesi dhe analizuesi të një veprë letrare është një kënaqësi e veçantë dhe e lodhshme, sepse kërkon një angazhim të thellë dhe njohuri të shumanëshme teorike, një instikt të veçantë për të depërtuar në të fshehtat e stilit të autorit dhe të rrymës letrare së cilës i përket vepra.

Përkthimi kërkon dashamirësi dhe respekt për kolegun, të bëhesh palë e kujdesshme dhe e padukshme e frymëzimit të tij, të vuash e të gëzohesh bashkë me të; të përpikës ta sjellësh në gjuhën tënde sa më të plotë dhe mbresëlënëse, sa që lexuesi, të dyshojë për një çast, se mos autori e ka shkruar vetë në gjuhën tënde; të përkthesh bukurinë dhe frymën e poetit të huaj.

Jetoni prej vitesh në Kanada, pranë familjes së vajzës suaj. Festuat 95 vjet jetë të jetuar... Ende plot gjallëri...Urime!

Faleminderit!

Jetoj dhe shkruaj në Kanada për 22 vite me radhë pranë djalit dhe vajzës sime. Kanades nuk bëhem dot në këtë moshë, por shqiptar do mbetem deri në fund. I falem Zotit dhe frymëzimit, që ma mbajnë në punë trurin dhe shpirtin tim.

Romani i dytë i Pashko R Camajt, “Brenga” (Camaj R. Pashko. Brenga, red. Kadia Dedja, Tiranë: Onufri, 2025), na kthen në një kapitull të errët të historisë së Shqipërisë dhe na përballë me pyetje që tejkalojnë fatet e personazheve: çfarë i bën sistemi totalitar njeriut, çfarë i bën mërgimi, ç’është miqësia e mbi të gjitha, a mund të çlirohet njeriu nga e kaluara përmes faljes? “Brenga” është një roman mbi fatin, fajin dhe peshën e së kaluarës, por edhe mbi mënyrën se si rrethanat dhe njerëzit që kemi pranë mund të përcaktojnë rrjedhën e jetës tonë. Në një botë ku mjafton të jesh në vendin e gabuar, të shohësh apo të dëgjosh diçka të ndaluar, lind pyetja thelbësore: sa është njeriu vërtet mjeshtër i fatit të vet?

Që në fillim, romani na paralajmëron se kemi të bëjmë me një histori të frymëzuar nga ngjarje të vërteta dhe kjo e ndryshon mënyrën se si e lexojmë. Nuk kemi përpara vetëm një rrëfim letrar fiktiv, por jehonën e një kohe që ka ekzistuar vërtet dhe që ka lënë plagë në jetën e shumë familjeve dhe brezave. Romani është ndërtuar në prolog dhe në nënkapituj që ndjekin paralelisht fatet e këtyre dy njerëzve. Pikërisht ky paralelizëm duket një nga shtyllat më të forta të veprës. Jemi në vitet e diktaturës, në një sistem ku, siç thuhet në libër, “liria ishte tkurrur në gjerësinë e vijës që bënte pena në letër. (f. 42).” Historia na çon në Iballë, pranë Pukës, dhe na njeh me dy figura qendrore: Toninin Mirakaj dhe Mark Ukën. Tonini vjen nga një familje punëtore, krenare dhe “pajtimtare” (f. 18), por në botën ku ai jeton “nderimi kthehet në rrënoja” (f. 23). Tonini ishte vetëm dymbëdhjetë vjeç kur i burgosin të atin dhe familja dërgohet në internim. Këtu nis për të historia e hershme e dhimbjes. Një fëmijë detyrohet të kuptojë shumë shpejt se bota mund të jetë e padrejtë dhe se liria, në rrethanat të caktuara, mund të mos jetë një e drejtë e vetëkuptueshme por diçka për të cilën duhet të luftosh. Në një nga formulimet më të spikatura të librit thuhet se “vetmia, edhe ajo është një lloj urie” (f. 36). Kjo fjali e përmbledh shumë mirë atmosferën e “Brengës” sepse në këtë roman nuk ka vetëm uri për bukë. Ka uri për liri, për familje, për drejtësi, për një jetë normale, për të vërtetën dhe në fund edhe për falje.

Një tjetër element shumë domethënës është profecia e nënës së Toninit, pamja e dy zogjve që nuk mund të fluturojnë bashkë. Njëri mund ta shohë qiellin, ndërsa tjetri do të mbetet jashtë, ose në kurth (f. 56). Kjo metaforë bëhet, në njëfarë mënyre, çelësi i fatit të Toninit dhe Markut. Dy miq rriten në të njëjtin vend, përjetojnë të njëjtën frikë, por historia i çon në dy drejtime të kundërta. Njëri do të provojë lirinë përtej kufirit; tjetri do të mbetet i kapur në kurthet e diktaturës. Tonini dhe familja e tij do të nisen “matanë kufirit”. Rruga e tyre kalon nëpër Jugosllavi, Kosovë, Kroaci, Itali, deri te “toka e ëndrrave”, Amerika (f.184). Por ikja e Toninit nuk është një histori e thjeshtë shpëtimi sepse për çdo njeri që largohet, dikush mund të mbetet pas, e ndonjëherë, dikush tjetër pagan çmimin. Këtu romani bëhet veçanërisht i dhimbshëm. Përderisa njëri niset drejt lirisë, tjetri niset drejt Burrelit dhe Spaçit. Këtu “Brenga” nuk flet më vetëm për diktaturën si sistem.

Vështrim mbi librin “Brenga” e Pashko R Camajt

Përtej brengës është ende qielli

Nga Dr. Sabina Osmanovic

Flet për atë që sistemi i bën një shoqërie, për frikën të futur në palcë, për heshtjen që ndëshkon, për presionin sistematik, për një shoqëri ku jo vetëm fjala, por edhe një takim, një miqësi apo një lidhje njerëzore mund të shndërrohet në provë faji.

Kryqi prej druri që Tonini i jep shokut të tij në çastin e ndarjes bëhet një nga simbolet më të fuqishme të romanit. Ai është njëkohësisht shenjë besimi, kujtese dhe barre që do ta mbartë Marku. “Dhimbja kishte emer-Toninin” (f. 152). Marku do të kalojë vite të gjata në burgjet e diktaturës, duke mbajtur, siç thuhet në libër, “barrën e padurueshme të mbijetesës” (f. 221). Dhe atëherë kuptojmë se burgu nuk është vetëm një hapësirë me mure të trasha dhe të errëta. Burgu mund të jetë edhe koha. Mund të jetë kujtesa. Mund të jetë pritja. Mund të jetë pyetja se çfarë ka mbetur nga ti si njeri, ndërkohë që të tjerët kanë vazhduar jetën.

Ndërsa Marku vuan, Tonini arrinë në Amerikë. Por as ai nuk është vërtet i lirë, sepse njeriu mund të largohet nga një

vend, por nuk largohet lehtë nga ajo që ka lënë pas. Toninin e mundon ndjenja e fajit kundrejt Markut. Në këtë pikë, romani merr një dimension thellësisht njerëzor: dhimbja shndërrohet në pyetje morale.

Marku, përtej vuajtjeve fizike dhe pisiqike, është i dyzuar në një dyluftim të brendshëm, nga njëra anë për ti rezistuar fajësmit të Toninin dhe dëshirës për ta falur. Këtu qëndron një nga mesazhet më të bukura të librit: «Jo, ndjenja e dhimbjes dhe kërkimi i fajit nuk të bën të dobët [...] të bën njeri.» (f. 210) dhe “Falja nuk është harresë, as mohim i dhimbjes [...] është çlirim nga burgu i saj (f. 211).” Kjo nuk është më vetëm një fjali për mardhënien e Markut dhe Toninit, është një mendim për mënyrën se si ne duhet ta trajtojmë të kaluarën. Të falësh nuk do të thotë të mohosh atë që ka ndodhur as të fshish dhimbjen e as të heqësh përgjegjësinë. Përkundrazi, të falësh do të thotë ta pranosh dhimbjen, ta kujtosh, por mos të lejosh të jesh i burgosuri i saj përjetësisht.

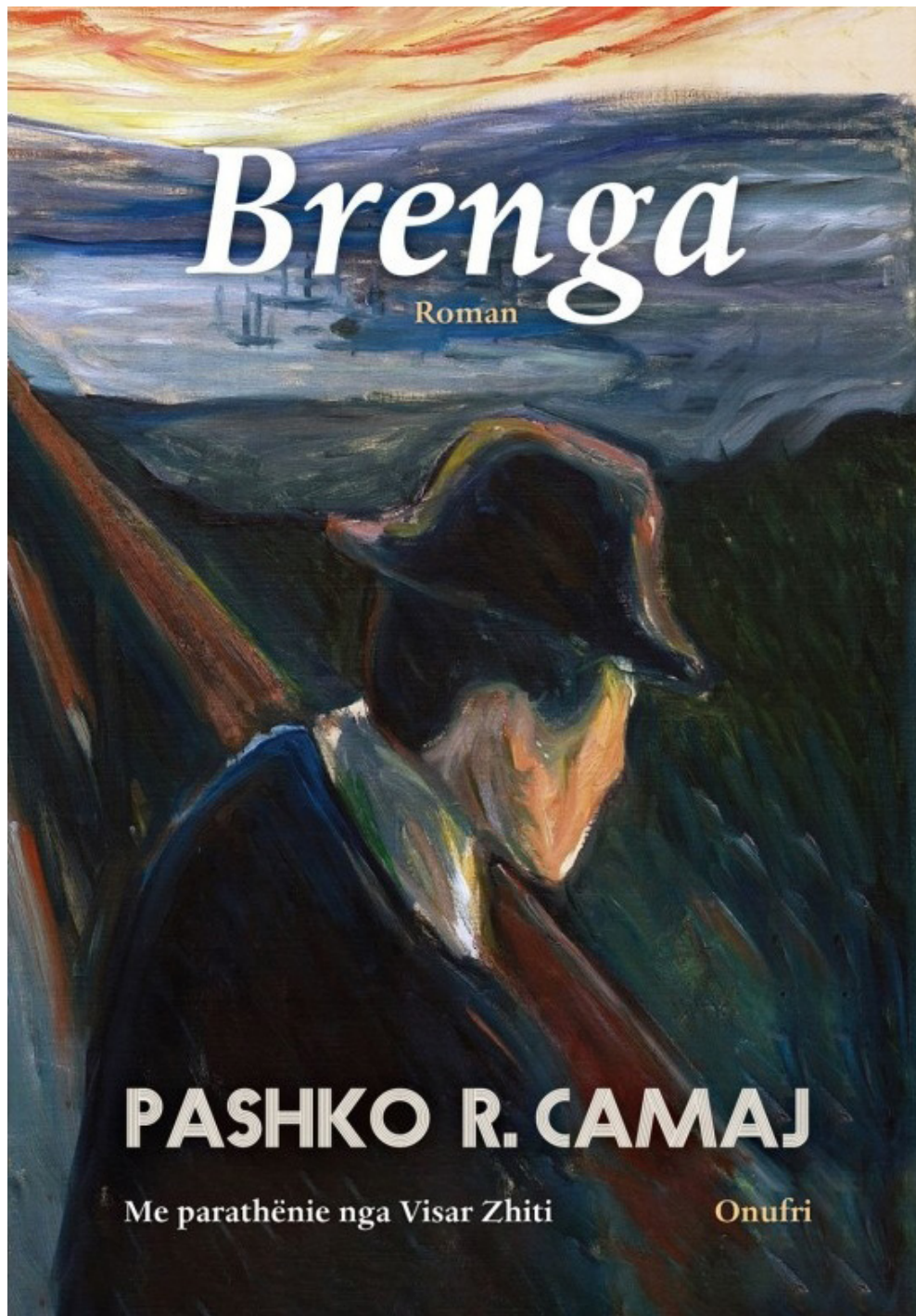
Pas 28 vjetësh, Marku del nga burgu. Megjithatë, autori na kujton se “Liria nuk është kurrë e plotë” (f. 239), e as e thjeshtë. Ndoshta sepse liria e jashtme nuk mjafton. Njeriu duhet të çlirohet edhe nga frika, nga urrejtja dhe nga e kaluara. Markun e kaplon edhe frika se fshati mund të mos e kujtojë më. Por, siç duket, burgu nuk ka arritur t’ia marrë entuziazmin për jetën. Ai ndjehet i kënaqur që “ende ka jetën, që është gjallë dhe i lire” (f. 223) dhe “që ende di si duket qielli” (f. 260).

Në fund vjen edhe deri tek takimi i dy personazheve, pas plot 37 vitesh, Tonini kthehet nga Amerika në Iballë. Dy zogjtë, më në fund, kthehen në të njëjtin vend. Por ky nuk është thjesht takimi i dy shokëve të fëmijërisë. Është takimi i dy njerëzve që i ka ndryshuar jeta. Herën e fundit kur ishin parë kishin qenë djem të rinj; tani përballë njëri-tjetrit janë dy burra që mbartin mbi supe vite, plagë dhe kujtime secili në mënyrën e vet. Këtu përsëri shfaqet simboli i kryqit, Marku i jep Toninit një rruzare dhe kryqin e babait të tij. Kryqi që dikur shoqëroi ndarjen, tani simbolizon ribashkimin. Ajo që dikur ishte dhënë në një çast ikjeje, tani kthehet në një shenjë kujtese dhe pajtimi. Dhe pikërisht këtu e kuptojmë më mirë edhe titullin e romanit. Brenga nuk është vetëm vuajtja e Markut, nuk është vetëm faji i Toninit, nuk është vetëm kujtesa e një kohe të errët. Brenga është ajo që mbetet brenda njeriut pasi ngjarja ka përfunduar jo ashtu siç do kishte dashur. Por libri nuk përfundon te brenga. Përfundon te mundësia për ta kapërcyer atë. Në fund mbetet më e shtrenjta - miqësia. Një nga mendimet që do të duhej të marrim me vete nga ky libër është se “besnikëria dhe miqësia nuk komandohen” (f. 209).

Prandaj “Brenga” nuk është vetëm një roman për diktaturën. Është një roman për dhimbjen dhe kujtesën, për fajin dhe faljen, për ikjen dhe kthimin, për lirinë dhe çmimin e saj. Por mbi të gjitha, është një roman për fuqinë e pashtershme të njeriut për të mbijetuar dhe për të ruajtur brenda vetes atë që një sistem sado që të përpiqet nuk mund t’ia marrë: dinjitetin, kujtesën, aftësinë për të dashur dhe më e vështira nga të gjitha, aftësinë për të falur.

Pikërisht për këtë arsye, historia e Toninit dhe Markut nuk mbetet vetëm historia e tyre. Ajo bëhet pjesë e kujtesës sonë kolektive. Sepse ka histori që duhen treguar jo për të hapur plagët, por që plagët të marrin emër. Ka kujtime që duhen ruajtur jo për të jetuar në të kaluarën, por që e ardhmja të mos harrojë se çfarë mund t’i ndodhë njeriut kur liria ‘tkurret’.

Libri i Pashko R Camaj na tregon se përtej brengës është ende qielli.

Nuk kam si ta harroj shijen e vizitës time të parë në një kopsht zoologjik. Kam qenë diku shtatë vjeç kur prindërit vendosën që të na sillnin në Tiranë për të parë nga afër *kafshët e egra*. Në disa kafazë të vegjël, mbi dyshemenë e shtruar me pllaka të rrëshqitshme, qartazi të kequshqyera, egërsia e tyre qe përmbledhur në një mjerim tejet të trishtë, diçka që asokohe nuk dija ta tregoja ndryshe përveçse duke i thënë sime mëje: O nanë, a ban me i marrë në shpi? Po ku don me i çu maj nanë? mbaj mend të më jetë përgjigjur ajo, me siguri duke pasur parasysh apartamentin tonë dy dhoma e kuzhinë. Unë, i sigurt se ky nuk qe një refuzim, ofrova si krevatin tim, ashtu edhe ndërmjetësinë ndër familjarë të tjerë të cilët, me siguri, do t'i bindja të merrnin së paku njërën prej atyre kafshëve të gjora.

Atëherë as nuk e imagjinoja se kjo ëndërr feminare mund të ishte subjekt i një libri magjepsës, sikurse shumë vonë, gjatë një bisede me një profesor zvicerian i cili kishte ndihmuar në krijimin e kuadrit ligjor të sistemit arsimor në Ukrainë, do të mësoja. Ai më tregoi më së pari për *Vdekja dhe Pinguini* të Andrej Kurkovit. Si ma përshkroi subjektin, e shkarkova në *Kindle*, e lexova dhe përnjëherë m'u qartësuan dy gjëra lidhur me të: Së pari, se ishte një kryevepër dhe së dyti, se duhej sjellë në shqip. Ia propozova *Onufrit*, u morën të drejtat e kështu me radhë, deri sa libri doli.

Mbase sapo kishim marrë të drejtat, kur gjatë një vizite në Bukuresht si pjesë e një delegacioni të Bibliotekës Kombëtare të Shqipërisë, pashë diku njoftimin se Kurkovi bashkë me Andrij Ljubkan, një tjetër shkrimtar ukrainas me të cilin isha takuar në Tiranë dy vjet më herët, kishin një event të fiks në orën kur ishin parashikuar edhe takimet e delegacionit tonë. E kontaktova Kurkovin dhe lashë me të një takim pas darke. Aty, ai mori vesh se *Onufri* kishte marrë të drejtat për përkthimin e *Vdekja dhe Pinguini* dhe unë e ftova për herë të parë në Tiranë. Parimisht, pranoi me shumë dëshirë.

Kaluan edhe dy vite të tjera, kohë gjatë së cilës Kurkovi u nominua dy herë për International Booker Prize dhe në shqip iu përkthye edhe dy libra të tjerë, para se ai të vinte vërtetë në Tiranë, por ja që më në fund, erdhi dhe qëndroi për tre ditë.

Ajo çka më ka bërë përshtypje tek ai, që kur e kam takuar herën e parë, ashtu edhe në gjithë korrespondencën e mëpastajme si dhe në artikujt e botuar (menjëherë pas përplasjes Trump-Zelenski në Shtëpinë e Bardhë, *The Guardian* botoi një shkrim të tijin i cili, brenda 24 orëve, u lexua mbi një milion herë) është lirshmëria në diskutimin e çdo teme, prej faktit se ai shkruan rusisht ndonëse është ukrainas, deri te gjendja e letërsisë sot kur AI po e tëhuajëson aq shumë përkthimin; prej te fakti se Ukraina ishte pjesë e Bashkimit Sovjetik, deri te lufta e tanishme e Rusisë me Ukrainën; prej te kulinaria, deri te diplomacia. Me një nuhatje krejt të veçantë për tematika me interes, ai di t'i japë diskutimit apo bisedës një ngjyrë që edhe po të mos kesh kurrfarë dijenije për të, prapëseprapë tërhiqesh të dëgjosh e të mësosh më shumë. Gjatë vizitës së tij në Tiranë, këtë munda ta vërtetoj edhe më.

Të gjithë ne që e takuam e pyetëm për deklaratën e Zelenskit në Beograd mbi Kosovën, pastaj për gjendjen e tanishme në Ukrainë, pastaj për atë me çfarë po punonte tani sëfundmi, pastaj për letërsinë në përgjithësi, për autorë konkretë – idhuj tanët – që ai i ka miq... Ai na pyeti për Shqipërinë, ecurinë dhe gjendjen e saj, situatën socio-politike, botën artistike, përmasën kulturore... Mandej vizitoi *Shtëpinë me Gjethe, Vilën 31, Shtëpitë Muze Kadare&Agolli* dhe u shpreh i befasuar mbi egërsinë e pashoqe të sistemit komunist shqiptar.

Me datë 16 shtator, në ambientet e

Vizita e Andrej Kurkovit në Tiranë

Xhimi Hendriks & Pinguini Misha në Kryeministrinë e Shqipërisë

Nga Andreas Dushi

COD, mbajti takimin e parë me lexuesit shqiptar ku u promovua romani *Turneu i Xhimi Hendriksit në Lviv*, përkthyer nga Bujar Hudhri. Salla e mbushur plot, me kureshtje, çeli tema diskutimi ku Kurkovi u përfshi me shumë durim, çka i dha tërë veprimtarisë një natyre bashkëbisedimi miqësor.

Unë vetë nuk jam i zoti në shkrimin e reportazheve, por vizita e një shkrimtari si Andrej Kurkov nuk mund të lihej në (pa)mëshirën e mediave që, me ndonjë përjashtim të rrallë, nuk e konsideruan fare si ngjarje ardhjen e tij dhe prezantimin e librit, ndonëse ishin lajmëruar disa herë. Prandaj, shpresoj ta kem përcjellë disi këtë

shkrimtar që, tek e trajton dëshpërimin e të pashpresit në shoqëri ku duket se vetëm shpresa mund të të shpëtojë, ia arrin të të shpjerë sa në fëmijëri, aq në një moshë të shtyrë, si kur të parën e ke kaluar aq herët sa që tani nuk e kujton dot, ashtu edhe kur tek e dyta nuk ke arritur ende.

Andrej Kurkov dhe Natali Blushi (Drejtoresha e COD)

Rita Petro është një shkrimtare dhe poete shqiptare e vlerësuar me çmime dhe një pjesë e veprës së saj të jashtëzakonshme është përkthyer edhe në greqisht. “Lindur së prapthi” është një nga librat e saj të përkthyer dhe, në fakt, romani i saj i parë, me të cilin prezantohet si shkrimtare, pasi deri në vitin 2022, kur ky libër u botua për herë të parë në vendin e saj, ajo ishte veçanërisht e njohur, e dashur dhe popullore si një poete provokuese dhe subversive për temat që trajton.

“Anapodhojenimeni” ose “Lindur së prapthi”, siç është titulli original i librit në shqip (“Born Backwards”, siç është përkthyer titulli në anglisht), kur u botua për herë të parë në Shqipëri, pati një sukses të madh dhe u prit shumë mirë nga publiku lexues. Gjithashtu, libri u nominua për Çmimin Evropian të Letërsisë 2024. Në Greqi u botua në vitin 2025 nga botimet “By the Book”, i përkthyer nga Nikos Katsalidas, dhe është tashmë mjaft i njohur dhe i dashur për lexuesin grek.

Në thelb, është një libër autobiografik, por nuk është vetëm kaq. Rrëfyesja është vetë autorja, e cila me vetëdije kthehet në të kaluarën e saj për të gjetur përsëri vajzën e vogël që ishte dikur dhe që kishte veçorinë se kishte lindur së prapthi, pra me këmbët përpara dhe jo me kokën. Këtë fakt autorja na e zbulon pothuajse që në fillim të librit. Kjo ndikoi edhe në mënyrën e saj të lëvizjes, pasi ajo filloi të ecte me duar, duke parë dhe zbuluar botën përreth me kokë poshtë, ndërsa shumë më vonë e gjithë kjo u korrigjua dhe ajo filloi të ecte normalisht, me këmbë. Pas këtij zbulimi domethënës, titulli i librit duket se nuk është veçse simbolik, që tregon rebelizëm; përkundrazi, pasqyron dhe një të vërtetë reale për vetë autoren: mënyrën se si ajo lindi, por edhe nofken e parë që i vuri gjyshja nga ana e nënës.

Mënyra e rrëfimit të autores është shumë e gjallë, pa pretendime dhe qëllimisht e pafiltruar. Gjuha që përdor është e thjeshtë dhe pothuajse e përditshme, pasi synon të përcjellë me ndershmëri dhe qartësi të gjithë të vërtetën e viteve të foshnjërisë, fëmijërisë, adoleshencës dhe rinisë së saj. Është një zgjedhje që shpesh duket provokuese dhe subversive, pikërisht sepse bazohet në menjëhershmerinë dhe autenticitetin e asaj që hidhet në letër. Sigurisht, autorja bëhet më romantike në shumë pjesë, duke u përpjekur të balancojë prozën me poezinë, të cilën e do shumë. Kjo lidhet qartazi me natyrën e vetëdijshme konfesionale të rrëfimit të saj, e cila krijon një ngarkesë të fortë emocionale si për vetë autoren, ashtu edhe për lexuesin e librit të saj, që është edhe marrësi përfundimtar.

Megjithatë, ky libër nuk është vetëm një histori personale e vërtetë. Në të ndërthuren vazhdimisht shumë histori të tjera, të shkurtra e të ndryshme, nga jeta e të afërmeve dhe miqve të rrëfyeses, apo edhe e njerëzve që ajo thjesht ka njohur. Ata janë lidhur në një mënyrë ose në një tjetër me të dhe kanë ndikuar në botën e saj emocionale, në rrugëtimin personal, por edhe në mënyrën e saj të perceptimit të shoqërisë, popullit të saj, atdheut, pushtetit, fesë, dashurisë, shfrytëzimit, vetëflijimit, heroizmit, jetës dhe vdekjes.

Libri përpiket të pasqyrojë, të përshkruajë dhe të shpjegojë një epokë

Mbi botimin në greqisht të romanit të shkrimtares Rita Petro, “Anapodhojenimeni” (By the Book) (“Lindur së prapthi”, Onufri), përkthyer nga Niko Kacalidha

Të njohësh veten në thellësi përmes aktivizimit të kujtesës

Nga Stella Petridou
autore greke, poete dhe muzikante

të tërë, një shoqëri të tërë njerëzish që vuajnë dhe, konkretisht, një brez të tërë – brezin e autores – që përjetoi dhe duroi realitetin e ashpër dhe kërcënues të Shqipërisë komuniste. Kufizimet, ndalimet, paragjykimet e shumta, varfëria dhe privimet, masat e rrepta dhe izolimi gjeografik, padrejtësia dhe ankthi për të tashmen dhe të ardhmen, konkurrenca dhe përkeqësimi i një sistemi politik, i cili funksiononte në kurriz të grupeve më të dobëta shoqërore dhe në favor të një pakice të privilegjuar, bëhen protagonistë të këtij rrëfimi.

Të gjitha shqetësimet, ambiciet, dobësitë, pritshmëritë e kota, zhgënjimet, përshtypjet personale dhe të vërtetat, të gjitha frikërat, hezitimet, konfliktet personale dhe eksperimentet erotike pasqyrohen me qartësi absolute, ndershmëri dhe një zhveshje provokuese në këtë libër, si një homazh për një brez të tërë njerëzish – brezin e autores – që arriti t’i mbijetojë dhe të përballojë një të kaluar të vështirë, e cila megjithatë pati një ndikim vendimtar mbi ta dhe formësoi qëndrimin dhe karakterin e tyre të sotëm.

Mesazhet e librit janë të shumta. Më i rëndësishmi prej tyre është se askush nuk mund ta ndiejë dhe ta përvetësojë vlerën e vullnetit të lirë, të mendimit dhe të veprimit, nëse nuk guxon më parë të lërë pas mbetjet e një të kaluar traumatike që ka përjetuar dhe që është përpjekur dhunshëm ta minojë dhe ta shtypë plotësisht.

Autorja synon të bëjë të qartë se nuk është as provokuese dhe as e dënueshme që dikush të dëshirojë ta njohë veten në thellësi, të kuptojë nevojat e veta, madje edhe ato më personale, pasi ky është një zhvillim i natyrshëm dhe kontribuon në pranimin e vetes si një qenie njerëzore e veçantë dhe autonome. Fakti që ajo vetë guxon të flasë për të gjitha këto, si dhe për përpjekjen e saj për të kërkuar autonominë e trupit dhe lirinë personale në përgjithësi, duke u rezistuar sfidave të vazhdueshme dhe të përsëritura të një bote mashkullore shpesh arrogante, është për t’u admiruar.

Në të njëjtën kohë, ajo pasqyron edhe ankthin e të gjitha grave, të cilat edhe sot vazhdojnë luftën për ta arritur këtë qëllim.

Libri, pavarësisht treqind e katër faqeve dhe shkrimit të thjeshtë, nuk rekomandohet për një lexim të shpejtë dhe sipërfaqësor. Dhe kjo, natyrisht, ia shton edhe më shumë vlerën. Ai kap të vërtetën që janë të vështira për t’u shprehur, por që janë universale dhe u përkasin të gjithëve. Prandaj, ato depërtojnë menjëherë në mendjen e lexuesit, duke kërkuar një analizë dhe përpunim më të thellë, me synimin për të rritur vetëdijen e tij.

Së fundi, në libër mund të dallohet një gjendje e fortë melankolike, e cila shkaktohet në mënyrë të pashmangshme nga aktivizimi i kujtesës, që e kthen mendimin drejt një të kaluar të largët dhe traumatike. Megjithatë, libri mbyllet me një vështrim optimist të autores ndaj së tashmes dhe së ardhmes, ndaj mundësisë që secili të kërkojë një jetë më cilësore, më të bukur dhe më të ekuilibruar, ku marrëdhëniet e ndershme dhe të pastra njerëzore, si dhe liria personale e secilit, të jenë pjesë e domosdoshme dhe integrale e saj.

I uroj rrugë të mbarë librit!

Disa mendine mbi Fate Velaj dhe universin e tij artistik

“Një letërsi pa letrarizma të sforcuar dhe as ujëra të ndenjura”

Nga Mevlan Shanaj

Fate Velaj erdhi nga brigjet e Danubit në Vjenë, në qytetin buzë liqenit në Pogradec për të promovuar librin e tij të ri, “Ditëlindja”.

Kureshtar dhe njëkohësisht admirues i krijimtarisë së tij në pikturë, fotografi dhe letërsi, shkova ta dëgjoja.

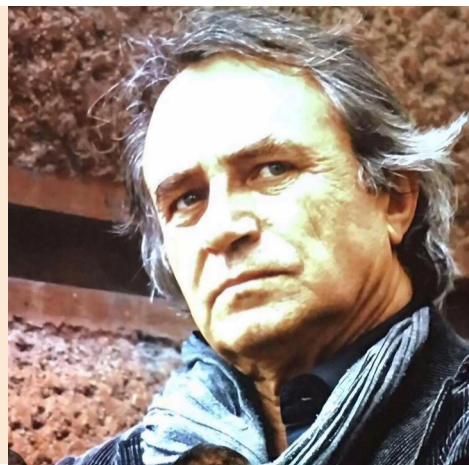
Që kur, dhjetë vjet më parë, lexova librin e tij të parë, “Kreuztanne”, Fate Velaj më ka befasuar. Romani ishte shkruar me një natyrshmëri dhe pasuri letrare të tillë, sa që, gjatë leximit, përfshihesh në rrëfim sikur dikush po të tregonte një histori njerëzore dhe ti ishe bashkëudhëtar në një film dokumentar.

Një nga tiparet më dalluese të krijimtarisë së Fate Velajt është pikërisht kjo: në letërsinë e tij nuk

gjen letrarizma të sforcuar, as ujëra të ndenjura të trashëguara nga krijimtaria e të tjerëve. Gjen risi, jetë dhe një mënyrë të veçantë të rrëfimit, që të tërheq me natyrshmërinë e vet. Kudo që vendosen ngjarjet, shkrimet e Fates kanë një emërues të përbashkët: vërtetësinë e rrëfimit, të ngritur mbi një gjuhë figurative që, herë pas here, të krijon ndjesinë se nuk po lexon, por po sheh një film.

Ndërkohë, kam qenë gjithmonë paksa xheloz për talentin e tij të rrallë si fotograf. Madje, shpesh kam menduar: përse nuk e njoha më herët, kur realizoja filmat e mi?

Fate i është përkushtuar portretit, gjendjes njerëzore, asaj bote të padukshme që fshihet pas fytyrës dhe syve të njeriut. Me një shkrepte

të vetme, ai di ta nxjerrë atë botë të brendshme në dritë dhe ta vendosë në dialog me shikuesin. Dhe pikërisht këtu, ai është mjeshtër. Krijon një galeri karakteresh si askush tjetër.

Ndonëse nuk jam ekspert i pikturës, dua të them vetëm një gjë: pikturat e Fates më pëlqejnë shumë. Dhe kjo nuk është pak, sidomos po të kemi parasysh se piktura ishte pikënisja e udhës së tij artistike.

Por ajo që më befason më shumë është ritmi i krijimit. Në më pak se dhjetë vjet: shtatë libra të botuar, dhjetëra vepra në pikturë dhe mijëra fotografi të ekspozuara në vende të ndryshme të botës. Një energji e jashtëzakonshme, një individualitet mbresëlënës dhe një etje për të krijuar që duket se nuk njeh kufij.

Dhe ja ku na mblodhi përsëri të flasë për librin e tij të fundit, “Ditëlindja”.

Nëse deri te “Mossanga”, romani i pestë, rrëfimi i Fates mund të lexohet si një biografi që ecën përmes jetës së tij, “Mossanga” më duket si një hap tjetër: një “biografi kolektive”, ku përmes kujtimeve, personazheve dhe fateve njerëzore i bëhet një radiografi Shqipërisë së viteve ’60–’90.

Dhe tani, me “Ditëlindjen”, duket sikur Fate na fton në një tjetër udhëtim. Një udhëtim që nis nga kujtesa, kalon nëpër miqësi, vende e kohë dhe, si çdo rrëfim i mirë, të çon drejt vetes.

Me aq sa më zunë sytë në faqet e para, përgatitem të duroj dhimbjen.

Ditëlindja

“Një mëngjes i pazakontë shërben si paralajmërim i një ngjarjeje po aq të pazakontë, përjetuar nga tre persona, brenda tri ditësh, në tri qytete të tri shteteve të ndryshme.

Një ftesë e orëve të fundit për të festuar gjashtëdhjetëvjetorin e një miku të përbashkët, qindra kilometra larg. Një gjendje tensioni e shoqëron lexuesin faqe pas faqeje, duke ia mbajtur frymën pezull deri në çastet kur emocioni i tkurr zemrën. Një rrëfim delikat si një road movie, ku të gjitha shqisat garojnë mes tyre për të qenë të parat që do ta perceptojnë fundin. Një prozë poetike, e ngjeshur me ndjeshmëri, në trajtën e një studimi të hollë shoqëror.”

Botë e bukur, ku je nga Sally Rooney

Përktheu: Durim Taçi

Alisa, romanciere, njihet me Feliksin, magazinier, dhe e pyet nëse dëshiron që, së bashku, të udhëtojnë për në Romë. Në Dublin, shoqja e saj e ngushtë, Ajlina, teksa po merr veten pas një ndarjeje, fillon të flirtojë me Simonin, një burrë të cilin e njeh që fëmijë.

Alisa, Feliksi, Ajlina dhe Simoni janë ende të rinj, por jeta ka filluar t’i sfidojë. Njëri-tjetrin e dëshirojnë dhe e mashtrojnë, ndërkohë që shqetësohen për seksin, miqësinë dhe kohët ku po jetojnë. A do të gjejnë një mënyrë për të besuar në një botë të bukur?

Rooney ka shpikur një sensibilitet krejtësisht të sajën: plot me diell dhe të mprehtë.
Vogue

Një kryevepër. Dialogu është përherë i qendrueshëm, kurse proza, si zjarr mbi faqe.
Anne Enright, Guardian

Ky libër më ka përlotur më shumë se një herë.
James Marriott, The Times

Herë pas here i këndshëm, i paturpshëm dhe i pamundur për t’u hequr nga dora... Edhe pse, pa dyshim, është një kënaqësi djallëzore të gjendesh sërish i zënë në rrjetën e Rooney-t, mes ngatërtimeve të miqësisë dhe të dashurisë, vështrimeve plot dëshirë, zënkave të mbarsura me lëndim, madje edhe skenave të shfrenuara dhe erotike nuk është kjo arsyeja pse duhet lexuar Botë e bukur... Përkundrazi, është ajo që Rooney bën në kapitujt e tjerë (letrat prekëse mes Alisë dhe Ajlinës) që duket kaq eksperimentale dhe ngazëllyese.
Alexis Burling,
San Francisco Chronicle

SALLY ROONEY
Botë e bukur, ku je

Onufri

Përktheu: Durim Taçi

Fate Velaj

DITËLINDJA

OnufriNovelë

PEIZAZH NË VJESHTË

këtë të dielë zgjohen herët, ngjiten majë kodrave në periferi, piktorët. Hapin kavaletet, kutitë e ngjyrave, me kujdes të veçantë dhe shohin si ai admiral i nga bordi i anijes për një vënd të sigurt, kur ankoron anijen e tij.

një qen i hutuar vërtitet në formë rrethore rreth vetvetes, sepse mban mënd erën e deleve të fundit, një pemë dekorative të cilës i kanë rënë gjethet nga thatësira e Vjeshtes, një mulli uji me mokrën që nuk rrotullohet, nga mungesa e ujit

piktorët modern e kanë më të lehtë që ta manipulojnë natyrën, gurin e varrezave e kthejnë në bareshën e Christophor Marlow-t, bunkerët e dikurshëm nuk shihen, pas vilave bregdetare, ndërsa balonat prej letre janë zogjt e sapo ardhur nga vendet shtegtare.

një peisazh gati i vertetë. Piktorët preferojnë të përdorin water colours, pamjet janë të zbutura.Zogjtë/balona fluturojnë me mall, sipër telajove. Derisa një fishkëllimë nga larg thërret qenin e hutuar, të vetmen qenie të gjallë.

dhe mos harroni se në peisazhe nuk përfshihen vetëvrasjet, preferohen hijet, sepse hijet kurr nuk nuk shohin ëndra-fantazi, goftë dhe poshtë pemëve, në stinën e ekuilibruar të ekuinoksit kur jeta dhe vdekja janë në të njëjtën largësi.

DO BLEJMË KARTOLINA

Këtë vit më kot pritëm, nuk erdhën dallëndyshet, Zogj me krahë të zinj dhe një vijë të bardhë, Si ngjyra e shkumës së detit kur takohet me token e errët; Fëmijët nuk iu lutën askujt t'u tregonin një përrallë.

U duk sikur Bota u zhvëndos nga boshti i vet, Dhe filloi të rënkonte me një mëri të ftohtë, Edhe ajo pema e oborrit që pret zogun kacavjerrës, E ndjen veten si grua të braktisur që shpreson më kot.

Muratorët të përpiktë ngritën një kat më tepër, Është kati i njëzetë e pestë, së shpejti mbaron; Një grataqiel më shumë në oborin e shtëpive tona, Nën një qiell pa dritën e ajrit dhe pa horizont.

Herën tjetër kur të kthehemi këtu si vizitorë, Do blejmë kartolina - grataqielash për miqt përsëri, Edhe pse tre trumcakë me sqep çukisin betonin me inat, Duke ruajnë territorin e vet me kokfortësi.

NË QYTETIN E VJETËR

Ecim këtë mbrëmje vonë,në muzg, Dhe Bota është e mbuluar nga hijet e territ, Kalojmë mepërmes mureve mesjetare, Jemi të vendosur për ta terheqë drejt nesh, Trupin e Dashnisë që digjet mes flakëve, Nga gryka rrethore- thithëse e Ferrit.

Nuk na njeh askush.Nuk jemi nga ky qytet, Por dimë se vetëm dashnia mund të bëjë Histori, Me kujtesen e vendit ku u shtrimë mes barit, Me ledhet nga ku na kërcënonin me heshta, Me plagët e Krishtit bërë nga kryqëzime farisejsh, Dhe me zhurmën tinzare të hapave që dëgjohen përsëri.

Gurët e strallit ende thërrasin Këpucët tona të ngrëna që ecnin në muzg, Një qytetin e vjetër me rrugët e ngushta, Që shprehin trishtimin si shiritat mbi krahët e burrave, Kur të afërmit e të vdekurve që deshën mbajnë zi.

E dinim se vetëm dashnia mund të bëjë Histori.

RUDOLF MARKU

Peizazh në vjeshtë

poezi

Këto shtatë poezi u shkruan gjatë muajit Shtator 2026. Falenderoj gazeten ExLibris që i boton po në muajin kur dhe u shkruan.

BREGDET, NË DIMER

Kam ardhur këtu për të parë ngritjen e ujrave në det, Koha për të pa se si anija e peshkatarëve Përpiqet të shkëputet nga toka, në breg Që të hidhet në krahët e ujnave Me një dashni që nuk është e rreme. ..Nuk qënka e lehtë! Kërcasin dhogat, fundoset, del prapë mbi dallgë, Si një ritual që përsëritet çdo ditë me kujtesë Derisa kthehet në një skelet të stërmadh që s'do të vdes

Koha për të ecë drejt skeletëve të pishave, Dhe një mjergull që mbulon çdo gjë lehtë e lehtë,

Dhe vetë koha qënka një fosil nxjerrë prej dallgëve në bregdet.

ËSHTË NJË SHKËMB NË DOVER

Është një shkëmb në Dover Nga ku mbreti Lir përpiqet të hidhet nga dëshpërimi I mosmirënjohjes. *Fryjë erë, fryjë...* Nata sjell frikën që ecën mes molos dhe bregut me gurë, Dritat në anën tjetër, në Kalé memzi dallohen, ka kohë që Franca është kthyer në hije- elegjiake Si një fantazëm që na kalon pranë dhe nuk ndalet.

Era e Jugut është e butë dhe pa premtime për shira të papritura, Në Jug është vendi im-ose ai që ishte dikur, Ka diçka biblike me varret që nuk mund të vijnë këtu, Së bashku me mallin. Dhe as të vdekurve nuk u lejohen më, Vetë pulëbardhat nuk i besojnë bregut ku jam, Këlthasin zë çjerrë, si gratë e koreve të Greqisë së Lashtë Si parashikuese profetike të fateve dhe të motit Dhe mua vetë Mbreti Lir më thotë me takt, Se nuk jap shembëll të mirë me pikat e mia të lotit

VETËM PAK KUJTIME MBESIN

Në fundin e jetës veç pak kujtime mbeten,

Qeni i fëminisë që e vranë në oborin e shtëpisë tonë, Dhe po atë natë, në det,kur yjet pasqyroheshin mbi sipërfaqen e ujit Notoja drejt tyre që të mos mbyteshin, të mos shuheshin përgjithmonë,

Një delfin i plagosur që erdh në breg duke iu besuar gabimisht njerëzve, Kuajt që ecnin kokëulur me një hap ta pagabuar elegjiak, në breg të detit

Me një trishtim të lashtë dhe madhështi si Perendi të përjetshme

Është koha kur njerëzit duhet t'u kërkojnë falje Ujërave, pemëve ,gurëve,dhe kafshëve që për ne nuk duan t'ia dinë, Për njerëzit që vrasin në një botë mëkatare

Varka prapë na pret, me hartat,busullat,me rrema dhe marinarë Të kërkosh falje është rrugë më e gjatë se të kërkosh Lavdi Duhet të kalosh dete,oqeanë,të mposhtësh joshje sirenash, Polifemë vrastarë

Ulisi erdh në Itakë duke fshehur me kujdes plagët e tij, Që t'i kërkonte Penelopës falje, se i besoi më tepër Luftës dhe Kalit të pabesë Se sa trupit të saj besnik si një kështjellë mbushur plot me dashni.

NETËT E VALPURGISË

Është një hënë e plotë në qiej, Dhe së shpejti Nata e Valpurgisë vjen, Nuk ka nevojë të zgjedhesh mes pyjesh një vend, Dhe as na duhen lartësitë ku t'na merren mëndt, Në vënd të pemëve kemi rrokaqiej, Në vënd të zogjve -aeroplanë të mëdhenj, Që hedhin bomba gazmore gjithëandej Netët e Valpurgisë në Sheshin Skënderbej Me muzikën shurdhuese moderne si Ferr.

S'ka nevojë për maska demonësh si në skenë, Në zyra, në banka lukzose demonët i gjen, Satanët e Errësirës premtojnë ditë me Diell, Dhe gratë e tyre bëjnë dashuri me gorillen Mbret Ndërsa në bulevard tërheqin krokodilë e Floridës si pet; Janë netët e Valpurgisë-çdo gjë mund të ndodh, Në Tiranë, Shkodër, Gjirokastrë dhe Vlorë. O netët të Valpurgisë që i lexuam te Shekspiri,Gëte,Ibsen Sataniko- gazmori Mefisto na zbavit tek defren.

Netët e Valpurgisë, celebrime satanike, buzë me gjak Ku flijohen fëmijët, gra të pafajshme, ëndrrimtarët e pafat, Oh, ç'zavajtje, oh ç'spektakël, o netë folklorike përzier me xhaz, Lashtësi ilirike , bërë bashkë ferr dhe premtim- parajsë; Në vënd të zogjve -aeroplanë të mëdhenj, Që hedhin bomba gazmore gjithëandej, Netët e Valpurgisë në Sheshin Skënderbej, Me muzikën shurdhuese moderne si Ferr i gjen

Mos i kërkon më kot te Sheskpiri, Gëte, dhe Ibsen.

AKULLI

Glace
Izotza
Jää
Jäätä
Ghiaccio
Gheata
Baraf
Hielo
Eis
Jeg
Lód
Chullunku
Ice
Is
Ijs
Siku
Akulli*
Rx
Moc
Led
Myz
Payos
[.....]

Me mijëra fjalë
Për të shenjuar akullin
Por një shkrirje e vetme
Vetëm një kufi
Për të kaluar
Nga një gjendje në një tjetër

Kudo në botë
Uji kallkanoset në 0° C

*Midis fjalëve të shumta për të shenjuar akullin në gjuhë të ndryshme, autori ka përdorur edhe fjalën shqipe « akulli »

BIE BORË...

Bie borë

Me miëra yje
E mbulojnë si qilim tokën

Nata e bardhë me acar
E veçon tokën nga ana e saj e brendshme

Bie borë

Një stërqokë kalon nëpër qiell
Klithma e saj e gërvisht peizazhin

Nënshkrim i shkurtër
Në cep të një letre
Zogu ngjan më i gjerë sesa qielli

PRAPA AKULLIT...

Prapa akullit ka akull
Nën akull ka akull
Ka akull ende dhe përherë
Sa të hanë sytë sa shtrihet jeta
Në pafundësinë e erës
Monotonia e sipërfaqeve
Iluzioni i pranive
Bardhësi jashtë dhe bardhësi brenda
Njeriu pandeh se është e palëvizshme
syprina e madhe
Por ajo lëviz ajo përparon fërgëllon e
zhvendoset

T
H
Y
E PAPRITUR
R
J
E

Njeriu nuk e di a është lindja apo vdekja
E afërta apo e largëta
Drita apo nata
Heshtja apo britma
Vithisem pra unë jam
Rrjedh pra unë jam
Bujt pra unë jam
Pjell dhe unë jam
Lëvizja e pafundme e rrymave të mëdha
detare

BRUNO DOUCEY

Akulli

poezi | Përktheu: Anton Papleka

BLLOQE TË MËDHA HESHTJEJE

Bllqe të mëdha heshtjeje
Flasin midis tyre
Në zgrip të botës

Askush nuk e di
Se çfarë thonë

Kaq shumë
Ligjërmi i acarit
Ua ndal frymën

Një ditë ndoshta
Dikush do të vijë
Për të përkthyer

Krismën e përplasjeve
Midis faqeve
Të blloqeve të akullit

LA BÉRARDE

21 qershor 2024

Për të
Skaji i botës është vertikal
Ai ngjitet shpateve
Këndon për kullotat e bjeshkëve
Thith ajrin e majëmaleve
Dhe ravijëzon rrrathë të mëdhenj në
hapësirë
Për t'u harmonizuar me gjeometrinë e
botës
Dhembshuria e tij është lesh deleje
Gjallëria e tij kërcimi i një dhie të egër
Vështrimi i tij lastar larshi një mëngjes
pranvere

Dhe lava e mendimeve të tij sajon
bazamentin e botës

Ai rron këtu me gurët
Me borën
Me erën
Ashtu siç ka bërë qysh prej një mijë vjetësh

Por mali ka ikur tutje
Gjatë një vërshimi
Gjatë një nate
Top që hedh gjyle guri top i veçuar nga
bota
Fusha me gurë të rrokullisur

BLATTEN

28 maj 2025

Ata i larguan banorët e fshatit
I zbrazën zemrat dhe shtëpitë

Pa e ditur kur
Pa e ditur nëse
Apo kurrë më

Kur përrenjtë e lavës
Orteku i akullt i shkëmbinjve i baltës
Vërshuan në luginë
Akullnaja e Birch-it dhe lumi i Lonza-s
I lanë përbindësja dhe shtriga
Të gllabërojnë disa arë tokë
Në një vallëzim parak

Varka e botës u shemb përdhé

Lötschental-i sekret e maskon lemerinë
Lötschental-i i shkatërruar maskë frike
Në fytyrën e buhavitur
Të një vendi
Të vogël
Fare të vogël

AJO KËNDON NË LUGINË

Ajo këndon në luginë
Por rënkon
Në lartësira
Gjuha e akullnajës

Bornajë
Gjuhë akullnajore

Luginë e gjatë
Që nuk i mban dot më lotët

Ja ku je katandisur në uloke
Sot e tutje
E ngopur me gurë

Midis shkëmbinjve dhe akullit dy buzë që
hapen
Si tingulli i një rime të keqe
Një britmë një plasë

Krongjijtë e akullnajës
Nuk dinë më
Ku të lidhen fort

Dje togu i madh me akull
Bënte përpara në heshtjen e dimrit

Sot
Vrapim i marrë ujërash që rrjedhin
Kullota sfungjerore
Kandrra
Amfibë

Rrëgalle

Kush vdes këtu ?

Nga çfarë urrejtjeje ?

2° C
OSE MË TEPËR

Jashtë kontrollit ngrohja klimatike
Pikë kur anon peshorja

Lamtumirë akullnaja të Tropikëve
Borëra të Kilimanxharos
Bardhësi të përjetshme të Kolumbisë
Të Perusë, të Bolivisë e të Kilit
Akullnajë e Humboldt-it
Në Andet venezueliane
Në lartësinë 4940 metra

Lamtumirë akull i Azisë Qëndrore
Depo uji të Kazakistanit
Të Kirgizistanit e të Uzbekistanit
Të Tashikistanit e të Turkmenistanit

Lamtumirë akullnajë e Franz-Josef-it në
Zelandën e Re
Që një princeshë maori e pagëzoi me lotët
e saj
Ka Roimata o Hine Hukatere

Lamtumirë Det i Ngrirë
Ti që tkurresh nga viti në vit
Si një kafshë e përndjekur
Që shndërrohet në prapthi

Shndërrim pa kthim pas

2° C
APO EDHE MË KEQ

Tungjetjeta ngritje të ujërave
Ishuj të përmytur
Arkipelagë të përpirë nga uji
Toka të ulëta të sulmuara
Nga vërshimi oqeanik

Tungjatjeta skërka bregdetare të gërryera
Duna të shembura rrafsh me tokën
Bregdetas të shpërngulur
Diga që jeni ngritur njëzet herë
Dhe njëzet herë jeni shembur

Tungjatjeta popullsi bregdetare
Në udhë drejt tokash të tjera
Njeri i udhëve ku të thek dielli
Që tashmë po stërvitesh
Të ecësh mbi ujëra

Tungjatjeta njeri i kalorisherës

Emrat tuaj në hartat tona të botës
Emrat tuaj në kujtesë
Emrat tuaj të skalitur në pragjet japoneze
Të kopshteve të përmytura

DUKE SHKRIRË...

Duke shkrirë akujt e kanë gërmuar
peizazhin
Ata kanë grrithur faqet e shkëmbinjve
Kanë vizatuar përroska
Kanë gërryer gropishta
Dhe kanë zhvidhosur vidhën e malit

Duke u shkrirë
Akujt e kanë larguar dorën e diellit
Nga lakorja e grykave

Hija ka hapur një udhë nëpër të çara
Profillet janë rrafshuar

Uji ka hyrë brenda si një fé

Ai këndonte vallëzonte qeshte
Premtonte një jetë të amshuar
Që një mijë epifani
E përhapnin nëpër livadhe

Pastaj ngadalë
Vit pas viti
Stinë pas stine
Heshtja e gurëve
Më në fund ia vuri turizën
Kantatës së ujërave të shkrirjes së borës e
të akullit

Hija ua përdroldhi qafën talismanëve

GRUMBUI BLLOQESH AKULLI...

Grumbuj blloqesh akulli mbetëza
shëmbinjsh gurishta
kone rrëgallinash
Rrëshqitje pirgësh të shpërngulura të
thikta nga të shkoqurit
Derdhje kaotike trajtash të brejtura
Shpate të sajuara nga gërryerja e përrrenjve
gërbeta
Trajta me gjithfarë madhësish
Depozitime lymërishte minerale lumenjsh
Mbufatje të lëndës
Suka lartësi
Thërmim gurësh
Bullunga të nxirosura
Blloqe akulli guraleca guriçka
Krogjij akullnajash të flakur tutje
Zall i humbur nëpër plasurina

RRËGALLE

Ju kërcisni në trurin e glasiologëve
Ju jeni ajo që mbetet kur është zhdukur
gjithçka

Kaq pak toka
Të pavdekshme të shterpëta
Në bartje të pareshtura të shtangura
Në qilimin e shtruar të lëvizjeve planetare

Në iluzionin e një bombardimi kozmik
Aty ku zotat nuk shkelin më

Shtrati i lodrave të tyre është i hapur për
erërat e botës

KRONGJITË E AKULLNAJAVE

Krongjijtë e akullnajave
Janë piratë
Të malit

Ata nuk dinë gjë
Për historinë
Që i merr me vete

Në mbrëmjen e jetës së tyre
Ata nuk gjejnë
Asnjë vend të qëndrueshëm
Ku të lënë plaçkën e grabitur

ATA ËNDËRRONIN TË NISESHIN

Ata ëndëronin të niseshin
Ata ëndërronin të rrinin

Për shumë kohë zhdukeshin
Verës shkonin deri në det

Por ata risajoheshin në dimër
Si ata zogj pretarë
Që mbufatin puplat në acar

Sot ëndrrat e tyre
Janë gurë të rrokullisur

(Këto poezi janë marrë nga përmbledhja e Bruno
Doucey-it "Glaciers" (Akullnaja), e botuar më 2025.)

*"Po vjen një ditë
Që të na sjellë
Të madhe dritë
P'ajo të pjellë:
Qytetërinë,
Fatbardhësinë."*

NAIM FRASHËRI, - "Lulet e verës".

DET MUZIKE

Vallëzon Shqipëria.
Hedh valle nën tinguj drithërues
të majave alpine
dhe puthjes melodike të Adriatikut.

Vallëzon me fërgëllima t'vrullta
të qyteteve
dhe muzikën joshëse
të natyrës.

Det muzike
Isopolifonia...
e nis marrsi, pas tij hedhsi
përcjell ison e njëzëshme
si një flaut i magjishëm
bashkë zërat dhe traditat:
aureolë feste dhe harmonie.

Vallëzon
nën ritme t'historysë
dhe rrënjët shekullore
me dhimbjen e të ikurve
bashkon duart edhe zemrat
në vallen që i parathotë
të nesërmen.
*****

SKENDERBEG

Që nga zbardhimi i parë i agimit
deri kur dridhërojnë hijet në muzg
mbretëron i madhërishtëm pa harrim
ti në shesh, kalorës i përjetshëm.

Lodrojnë fëmijët me të ardhmen
ti je heroi i shumëndërruar,
kalojnë turistë kureshtarë
për ty, o prijës historie,

vijnë shqiptarët e tu
t'vështrojnë në sy e t'luten
që shpresën t'ua kthesh përsëri.

O Kastriot i mirë, me ty ngazëllem
në bukurinë
e valëve përndriçuese që lëshon
dhe rikujtoj Naimin që t'këndon:
"Lum ti, Shqipëri, o lule,
Që pate trim të vërtetë,
Kurrë në turp nuk' u ngule,
Të la nder të madh përjetë!"
*****

BUKUROSHJA E DURRËSIT

Mozaik që ëndrrat
pikturon me harmoni
dhe jetës i jep ngjyrë
sytë m'i mbush me dritën
që arti rikrijon.

Ah, copëzat e vogla,
shenja bukurie
dhe trashëgim magjik
vijnë deri te ne
si kult i lashtësisë.

Mbeti këtu e gdhendur
mirësi e historysë
si një ditar intim
nga paraardhësit tanë.

Gjurmë të pashlyeshme
kujtesë që të përthith
n'pranverën e përjetshme.
*****

SHKODRA

Natë shqiponjash.
Mbi kulmet alpine
dhe rrjedhat e Drinit
pasqyrë peisazhesh
n'përfaqim me Bunën.
Fluturimi i historysë
ende përmend emrin tënd.

Sa shumë të dëshiruan
dhe kur të njohën

nëpër kohëra mbollën
trashëgiminë
e bukurisë magjike,
sot, hapësirë
kthjellinash harmonike.

Dhuntitë të burojnë dashniet.
Rrënjë e Shqipërisë
kryeqendër e legjendave,
me gjak e hekur shkrove
kujtesën shekullore
në mozaikun e besimit
simbolet dhe kulturat.

Krenari
e një atdheu farkëtuar
në grindje, luftëra dhe beteja
që emrit tënd i dhanë lavdi.
*****

NË BREGUN E LIQENIT TË OHRIT

Një lumë dëshirash
vërshon
si rit
dhe psalme dashurie,
dhuratë bukurie.

Në at' qetësi t'liqenit
shkrythen shpirtrat
muzika e tij intime
n'ajri vërtitet
vallëzon n'tejdukshmeri,
në ujërat e tua
pi dritë mirëkuptimi.

Hapësira e kohës
po mbjellë përjetësinë
në çdo grimëherë takimi.

Hap sytë regëtima e yjeve.
Shtrati i ëndrrave
mbi gjirin tënd hap krahët.
Dhe murmurima jote
më merr kudo me vete.
*****

ÇFARË TË THEM PËR SHIKIMIN TËND

Në vitet e pafundme
heshte e mbuluar nga magjitë
nën egërsinë e tyre mbylle sytë.
E burgosur zemra
nuk rrihte n'ritëm t'historysë
kish frikë, trishtim dhe vdekje.

Çfarë terrinë eklipsi
për lirinë, marrëveshjen dhe larminë.

Në zgjim
nëpër dritare zbardhëllimi
u hap e ardhmja
me shpresë, progres edhe pasion.

Sot
më sjell magjia jote
udhëtar në dritën tënde.

Udhëtar
nëpër arterie bukurie
përndeizin pamjet tua
si trashëgim i ndritur
që emrin tënd e farkëtoi.

N'shikimin tënd unë admiroj
mikpritje njerëzish si askund,
krahëhapur dhe në përfaqim,
një puls më nxit dëshirën
gjithë botës t'i tregoj
shpirtin tënd pa urrejtje, pa kufi.
*****

Autori është poet dhe prozator spanjoll,
kryetar i Shoqatë së Shkrimtarëve të Kastija
La Mançës (AECEM). Këto poezi i shkroi
i frymëzuar nga një vizitë në Shqipëri, në
vitin 2023.

«Sa shumë do të doja të dija të shprehja gjithçka që ndiej për Dostojevskin. <...> Unë nuk e kisha parë kurrë këtë njeri dhe nuk kisha pasur kurrë marrëdhënie të drejtpërdrejta me të, dhe papritur, kur ai vdiq, kuptova se ai kishte qenë njeriu më, më i afërt, më i shtrenjtë, më i nevojshëm për mua. Unë isha letrar, dhe letrarët janë të gjithë vanitozë, ziliqarë, të paktën unë jam një letrar i tillë. Dhe kurrë nuk më kishte shkuar në mendje të matesha me të — kurrë. Gjithçka që bënte ai (e mirë, e vërtetë, gjithçka që bënte), ishte e tillë që, sa më shumë të bënte ai, aq më mirë ishte për mua. Arti më ngjall zili, edhe mendja po ashtu, por çështja e zemrës — vetëm gëzim. Unë e konsideroja mikun tim dhe nuk mendoja ndryshe, veçse se do të shiheshim, dhe se thjesht nuk kishte ardhur ende rasti, por kështu e kisha me timen. Dhe papritur, gjatë drekës — po drekjoa vetëm, isha vonuar — lexoj: ka vdekur. Njëfarë mbështetjeje u shkëput prej meje. U hutova, dhe pastaj u bë e qartë se sa i shtrenjtë kishte qenë për mua, dhe qava, e qaj edhe tani».

Këtë letër Tolstoi ia dërgoi mikut të tij dhe korrespondentit shumëvjeçar, filozofit Nikolai Strahov. Letra ka karakter rrëfimi dhe është një nga dëshmitë më të fuqishme për mënyrën se si Tolstoi e përjetonte marrëdhënien e tij me Dostojevskin. Sipas ndjesisë së Tolstait, me largimin e Dostojevskit, diçka ndryshonte në mënyrë thelbësore.

Të dy shkrimtarët e mëdhenj rusë ishin bashkëkohës, por, megjithatë, nuk u takuan kurrë dhe nuk shkëmbyen asnjë rresht në letra. Për këtë arsye, kur flasim për marrëdhëniet midis tyre, mund të përdorim fjalën «mos-takimi».

Ose, edhe më formalisht, këto janë takime të teksteve të tyre dhe takime brenda teksteve të tyre, kur ata ose flasin drejtpërdrejt për njëri-tjetrin, ose flasin për diçka të rëndësishme për të dy, domethënë diskutojnë, në thelb, të njëjtat çështje, por pa qenë e domosdoshme që të përmendin njëri-tjetrin.

Më 10 mars 1878, të dy ishin të pranishëm në leksionin publik të një magjistri të ri të filozofisë, docentit të Universitetit të Moskës, Vladimir Sollovjov, i cili më vonë do të bëhej ati i filozofisë fetare ruse. Leksionet, të cilat Sollovjovi i mbajti në Shën-Petërburg dhe që u nisën me Kreshmën e Madhe, në janar të vitit 1878, u bënë të njohura si «Lexime mbi Hyjnjërezimin».

Dostojevski ishte i pranishëm në leksion me të shoqen, Anna Grigorievna. Për këtë episod është shkruar një literaturë e tërë shkencore. Ndër dëshmitë e rëndësishme për këtë ngjarje është edhe ajo e Nikolai Strahovit, i përmendur më parë, një njeri i ndërlikuar, dyshues dhe ziliqar, i cili zinte për Tolstoin njëkohësisht pozicionin e mikut, të të besuarit dhe të korrespondentit.

Në këtë kuptim, Strahovi kishte njëfarë kapitali moral jo të vogël, sepse ishte njeri të cilit Tolstoi mund t'i besonte këtë apo atë informacion, këtë apo atë mendim, duke e ditur se ai do ta merrte seriozisht atë që i thuhej.

Megjithatë, siç mendon studiuesi i letërsisë Igor Vollgin-i, mbase këtë takim nuk e donte as vetë Tolstoi. Gjatë periudhës së acarimit të kërkimeve të tij fetare, konti nuk kishte frikë të takohej me pleq të njohur (starca), teologë dhe personalitete kishtarë. Për më tepër, jo vetëm që nuk kishte frikë, por i kërkonte me vetëdije këto kontakte. Por pikërisht takimin me Dostojevskin, një njeri të së njëjtës përmasë dhe dimension shpirtëror, Tolstoi mund të mos e dëshironte dhe madje, për ndonjë arsye, t'i druhej.

Për fat të keq, në atë çast dhe menjëherë pas tij, të dy shkrimtarët as që e dinin se ndodheshin në të njëjtin ambient. Shumë më vonë, tashmë pas vdekjes së Dostojevskit, kur e veja e tij, për të vetmen herë në jetën e saj, bisedoi personalisht me Tolstoin dhe i tregoi për praninë e saj në atë leksion së bashku me të shoqin, konti u trondit shumë dhe shqiptoi një fjali kuptimplotë: «Sa keq më vjen! Dostojevski ishte për mua një njeri i shtrenjtë dhe, ndoshta, i vetmi të cilin mund ta pyesja për shumë gjëra dhe që do të mund të më përgjigjej për shumë gjëra». Këtë e shkruan Ana Grigorjevna Dostojevskaja në kujtimet e veta.

Do të doja të tërhiqja vëmendjen edhe te një tjetër mos-takim shumë i rëndësishëm. Një kushërirë e prindërve të Tolstait, kontesha dhe frojlinë Aleksandra Andrejevna Tolstaja, pasi u njoh me Dostojevskin pak para vdekjes së tij,

Transkript: Lev Tolstoi dhe Dostojevski

Nga Protopresviter Georgi Orehanov

Përktheu nga origjinali: Agron TUFA

pohonte në kujtimet e saj se «shpesh e pyeste veten nëse Dostojevski do të arrinte të ndikonte te Tolstoi». Ne mund të hamendësojmë sa të duam për këtë temë, por dihet me siguri se, 17 ditë para vdekjes së Dostojevskit, pikërisht më 11 janar 1881, Aleksandra Andrejevna Tolstaja ia dorëzoi këtij të fundit një nga letrat që kishte marrë prej Tolstait. Pasi e lexoi, Dostojevski vuri duart në kokë dhe thirri: «Jo kështu, jo kështu!»

Por çfarë ishte saktësisht «jo kështu»? Teksti që pa dhe lexoi Dostojevski ishte letra e Tolstait drejtuar hallës, e datës 2 ose 3 shkurt 1880. Në këtë letër Tolstoi deklaroi se nuk mund të besojë në atë që i duket gënjeshtër, dhe jo vetëm që nuk mundet, por është i bindur se në këtë nuk mund të besohet. Se «gjyshja» (kështu e quante shkrimtari me shaka frojlinën, e cila ishte 11 vjet më e madhe se ai) beson «me sforco», domethënë e detyron veten të besojë në atë që nuk i nevojitet as shpirtit të saj, as marrëdhënies së këtij shpirti me Zotin. Një dhunim i tillë i shpirtit dhe i ndërgjegjes është blasfemi dhe shërbim ndaj princit të kësaj bote. Në po këtë letër Tolstoi shpall se besimi në Ringjalljen, në Hyjlindësen dhe në shlyerjen e mëkateve është për të gjithashtu blasfemi dhe gënjeshtër, të krijuara për qëllime tokësore.

Është interesante se Tolstoi vë në dukje pamundësinë që burrat me një formim si ai i «gjyshes» të besojnë në të tilla të vërteta. Në fund të letrës, Tolstoi i bën thirrje «gjyshes» të verifikojë nëse është i fortë ai akull mbi të cilin ajo qëndron dhe i thotë: «Mirupafshim!». Vetë shkrimtari «që prej ditës së djeshme» kishte zbuluar për vete këtë besim të ri, por e gjithë jeta e tij, që nga ai çast, ndryshoi: «Gjithçka u përmbys dhe gjithçka që më parë qëndronte kokëposhtë u ngrit kokëlart». Sigurisht, për Dostojevskin ky zbulim i Tolstait nuk mund të ishte diçka e afërt dhe e ngjashme me të. Ai kishte planifikuar t'i përgjigjej Tolstait, por, për fat të keq për të gjithë ne, nuk mundi ta vinte në jetë synimin e tij për shkak të vdekjes së papritur.

Një koment shumë interesant për reagimin e Dostojevskit ndaj letrës së Tolstait, pikërisht për këtë «Jo kështu, jo kështu!», Aleksandra Andrejevna e jep në një letër të saj të mëvonshme drejtuar gruas së shkrimtarit, Sofia Andrejevna Tolstajës. Duke krahasuar Tolstoin dhe Dostojevskin, «gjyshja» vëren

se të dy digjeshin nga dashuria për njerëzit, por i fundit, domethënë Dostojevski, po citoj, «në njëfarë mënyre më gjerë, pa kornizë, pa hollësi materiale dhe pa të gjitha ato imtësi që te Levočka ishin në plan të parë. Kurse, kur Dostojevski fliste për Krishtin, ndihej ajo vëllazëri e vërtetë që na bashkon të gjithëve në një Shpëtimtar. Nuk mund të harrohet shprehja e fytyrës së tij, as fjalët e tij. Dhe atëherë më bëhej kaq i kuptueshëm ndikimi i jashtëzakonshëm që ai kishte mbi të gjithë pa dallim, madje edhe mbi ata që nuk mund ta kuptonin plotësisht. Ai nuk i merrte askujt asgjë, por fryma e së vërtetës së tij i gjallëronte të gjithë».

Kur flet për Tolstoin dhe Dostojevskin, gjithmonë të habit se sa ndryshe u formuan biografitë e tyre. Të dy shkrimtarët e ardhshëm ishin përfaqësues të të njëjtit brez: Dostojevski lindi në vitin 1821, ndërsa Tolstoi në vitin 1828. Dhe të dy ishin fisnikë. Por sa të ndryshëm! Tolstoi ishte letrari më i shquar rus dhe kishte lidhje gjaku me familjet më të njohura fisnike të Rusisë. Pothuajse të gjithë paraardhësit e Tolstait i përkisnin fisnikërisë së pronarëve të tokave dhe kishin kaluar përmes «shërbimit të carit». Është për t'u shënuar se, mes të afërmeve të tij të largët, numërohen jo vetëm Tolstoj e njohur (piktori dhe medalisti Fjodor Tolstoi, poeti Aleksej Konstantinoviç Tolstoi, ministri i Punëve të Brendshme Dmitri Andrejeviç Tolstoi), por ndër paraardhësit e tij ishte edhe Aleksander Sergejeviç Pushkin (nga ana e nënës, motra e motrës së stërgjyshes së poetit ishte stërgjyshja e shkrimtarit), ndërsa të afërm të Tolstait ishin edhe Fjodor Tjutçev, Aleksander Odojevski, filozofi Pjotër Çaadajev, dekabristët Vollkonski dhe Trubeckoi, kancelari Gorçakov dhe, në përgjithësi, shumë të tjerë.

Dostojevski nuk mund të mburret me një biografi dhe farefis të tillë. Gjatë gjithë jetës, ndryshe nga Tolstoi, ai përjetoi një skamje të madhe. Për më tepër, nëse Tolstoi mund t'i shlyente mjaft lehtë borxhet e bixhozit me ndihmën e të ardhurave të tij si pronar tokash, Dostojevski nuk kishte të ardhura të tilla dhe, duke pasur edhe ai prirje për emocionet e forta të lojës, më vonë u detyrua të paguante shtrenjtë për këtë, të jetonte në borxh, duke marrë paraprakisht nga shtëpitë botuese para për vepra ende të pashkruara.

Të dy shkrimtarët, në mesin e viteve '50,

ndodheshin në rrethana jetësore mjaft të vështira. Por nëse Tolstoi, në Krime, në luftë, kishte mundësi të merrej me letërsi, të mbante ditar dhe, sipas dëshmive të bashkëkohësve, u bë një oficer trim, Dostojevski, i privuar nga të gjitha të drejtat e gjendjes së tij shoqërore, në katorgë dhe në syrgjyn në Siberi duhej praktikisht t'ia fillonte jetës nga e para, duke pasur mundësi të lexonte vetëm një libër, dhe ky libër ishte Ungjilli.

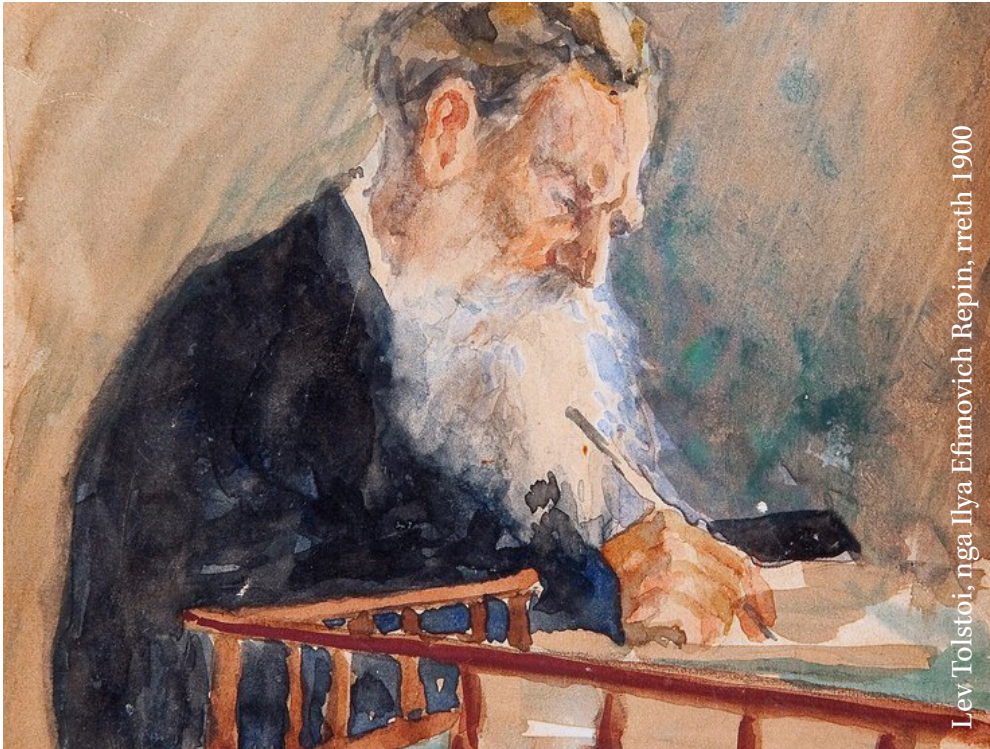
Dhe kështu në çdo gjë — ose pothuajse në çdo gjë. Nëse njëri është i pasur, tjetri është i varfër. Nëse njëri merr honorare përrallore, tjetri shkruan për një copë bukë. Nëse njëri e adhuron fjalë për fjalë Rusoin dhe e nderon për thirrjen e tij për t'u kthyer te gjendja natyrore e njerëzimit, tjetri sillet ndaj Rusoit në mënyrë shumë kritike dhe indiferente. Dhe anasjelltas, në jetën e Tolstait Volteri nuk luajti ndonjë rol të rëndësishëm, ndërsa për Dostojevskin ai është një autor shumë i rëndësishëm, ndikimi i të cilit, për shembull, dallohet shumë mirë në skepticizmin e Ivan Karamazovit. Nëse njëri bëhet shkrimtar me famë botërore menjëherë pas botimit të «Ana Kareninës», tjetrit do t'i duhet për një kohë të gjatë të dëshmojë gjenialitetin e vet.

Në mesin e viteve 1850, të dy krijojnë dy dokumente tejet të rëndësishme. Këto janë njëfarësoj «simbole besimi», domethënë tekste që pasqyrojnë përfytyrimet e tyre fetare. Ndonëse këto tekste janë krijuar nga njerëz ende mjaft të rinj, ato kanë rëndësi të jashtëzakonshme për të kuptuar botëkuptimin e tyre.

Ja «simboli» i Tolstait, i datuar në vitin 1855: «Dje, një bisedë për hyjnoren dhe besimin më çoi te një mendim i madh, i jashtëzakonshëm, për realizimin e të cilit ndihem i aftë t'i kushtoj jetën. Ky mendim është themelimi i një feje të re, që i përgjigjet zhvillimit të njerëzimit, fesë së Krishtit, por të pastruar nga besimi dhe misteri, një feje praktike, që nuk premtom lumturi në të ardhmen, por jep lumturi mbi tokë. Ta sjell në jetë këtë mendim, e kuptoj se mund ta bëjnë vetëm breza që punojnë me vetëdije drejt këtij qëllimi. Një brez do t'ia lërë trashëgim këtë mendim brezit tjetër dhe, dikur, fanatizmi ose arsyeja do ta realizojnë atë. Të veprosh me vetëdije për bashkimin e njerëzve me fenë — ja themeli i mendimit që, shpresoj, do të më rrëmbejë».

Kurse ja se si duket «simboli» i Dostojevskit. Ai u formula në një letër dërguar Natalja Dmitrievna Fonvizinës nga Omsku, ku Dostojevski në atë kohë po vuante syrgjynin. Natalja Fonvizina ishte gruaja e dekabristit Mihail Fonvizin, e cila kishte ndjekur të shoqin në syrgjyn në Siberi në vitin 1828. Njohja me gratë e dekabristëve e mbështeti shumë Dostojevskin në rrugën drejt katorgës. Në janar 1850, Natalja Dmitrievna i dhuroi Dostojevskit të vetmin libër që, siç thashë, në përputhje me rregullat e rrepta të mbajtjes në burg, ai mund të lexonte — dhe ky libër ishte Ungjilli. Dhe ja, në letrën e vitit 1854, Dostojevski, duke kujtuar këtë episod, formulon me këtë rast kuptimin e tij për besimin te Krishti:

«Kam dëgjuar nga shumë veta se ju jeni shumë fetare, N. D. Jo sepse ju jeni fetare, por sepse edhe vetë e kam përjetuar dhe ndier këtë, po ju them se në çaste të tilla e dëshiron, si “bari i tharë”, besimin, dhe e gjen pikërisht sepse në fatkeqësi e vërteta bëhet më e qartë. Po ju them për veten time se unë jam një fëmijë i shekullit, fëmijë i mosbesimit dhe i dyshimit deri më sot dhe madje (e di këtë) deri në dërrasën e varrit. Çfarë vuajtjesh të tmerrshme më ka kushtuar dhe më kushton tani kjo etje për të besuar, e cila është aq më e fortë në shpirtin tim, sa më shumë dëshmi të kundërta kam. E megjithatë, Zoti më dërgon nganjëherë çaste në të cilat jam krejt i qetë. Në këto çaste unë dua dhe gjej se jam i dashur edhe nga të tjerët, dhe pikërisht në çaste të tilla kam formular brenda meje një simbol besimi, në të cilin gjithçka për mua është e qartë dhe e shenjtë. Ky simbol është shumë i thjeshtë, ja ku është: të besosh se nuk ka gjë më të bukur, më të thellë, më simpatike, më të arsyeshme, më burrërore, më të përsosur se Krishti, dhe jo vetëm që nuk ka, por me dashuri xheloze i them vetes se as nuk mund të ketë. Për më tepër, po të më provonte dikush se Krishti është jashtë së vërtetës, dhe vërtet do të dilte se e vërteta është jashtë Krishtit, atëherë më mirë do të doja të mbetesh me Krishtin sesa me të vërtetën».

Le të përpiqemi t'i vëmë përballë këto dy tekste, të cilat, siç thashë, u shfaqën praktikisht në të njëjtën kohë. Krijohet përshtypja se të dy shkrimtarët, në gjysmën e parë të viteve 1850, po ecnin në të njëjtin drejtim, po kërkonin një pikënisje, një themel të besimit. Dhe të dy përjetuan, në këtë mes, një krizë të thellë botëkuptimore, fetare. Dhe për të dy themeli i një jete të re u bë Krishti.

Po çfarë të përbashkët dhe çfarë të ndryshme kishin shkrimtarët në perceptimin e Krishtit? E përbashkëta, do të thoja, është vula e një kuptimi humanist të figurës së tij, nxjerrja në pah dhe theksimi i dimensionit njerëzor tek ai. Niçeja së shpejti do të thotë shprehjen e tij të famshme “tepër njerëzore”. Tolstoi shkruan për këtë drejtpërdrejt, duke u përpjekur ta çlirojë këtë figurë nga gjithçka që bie ndesh me përfytyrimet e tij dhe me përfytyrimet e mësuesve të tij — iluministëve të shekullit XVIII. Në “simbolet” e shkrimtarit, të krijuara qysh në rininë e hershme, kundërvënia midis atij Krishti që Tolstoi dëshiron të njohë dhe atij Krishti që ai nuk dëshiron dhe nuk mund ta njohë, është shprehur krejt qartë. Kurse te Dostojevski, nga pikëpamja ime, kjo kundërvënie nuk ekziston. Ekziston vetëm Krishti që ai dëshiron ta dojë. Dhe ta admirojë. Por edhe ai, në përfytyrimin e tij për Krishtin, thekson vetëm cilësitë njerëzore; vini re: “të bukurën”, “të thellën”, “simpatiken”, “të arsyeshmen”, “burrëroren”, “të përsosurën”. Edhe kjo është ende “tepër njerëzore”. Ndoshta vetëm bukuria qëndron këtu disi më vete: për Dostojevskin, gjatë gjithë jetës, ky koncept nënkuptonte shumë më tepër sesa thjesht një kategori estetike. Pra, figura e Krishtit është një problem që përbën një nga çështjet qendrore të krijimtarisë së Dostojevskit, dhe në një trajtë të tillë ajo pothuajse nuk ekzistonte për Tolstoin.

Është e habitshme, por shumë shpesh formulime të caktuara të Dostojevskit ishin në fakt përgjigje ndaj pyetjeve të Tolstoit, të cilat Dostojevski thjesht nuk kishte se si t'i njihte. Po ju kujtoj se Dostojevski vdiq në vitin 1881, domethënë pikërisht në kohën e krizës fetare të Tolstoit. Pas kësaj Tolstoi jetoi edhe 30 vjet. E gjithë jeta e Dostojevskit kalon në mendime rreth një pyetjeje që ishte po aq e rëndësishme edhe për Tolstoin: “A është e mundur të besosh?”, “A është e mundur të besosh seriozisht dhe me të vërtetë?”, “A mund të besosh duke qenë i qytetëruar, domethënë evropian, domethënë të besosh pa kushte në hyjninë e Birit të Zotit, Jezu Krishtit?” (sepse i gjithë besimi pikërisht në këtë qëndron). Dhe, së fundi, edhe një formulim tjetër: “A mund të besosh në gjithçka në të cilën ortodoksia urdhëron të besosh?” Dhe të gjitha këto formulime janë marrë nga materialet përgatitore për romanin e Dostojevskit “Demonët”. Në njërën prej letrave të tij, Dostojevski thotë se pyetja më e rëndësishme për të është se si ta bëjë inteligjencën të pajtohet me krishterimin: “Provoni të flisni — ose do t’ju hanë, ose do t’ju quajnë tradhtar”.

Me të drejtë kritiku letrar dhe teologu rus, profesori i Institutit Teologjik Ortodoks Shën-Sergi të Parisit, Konstantin Moçulski, vëren:

“Me një logjikë të pamëshirshme skicohet dilema tragjike — ose të besosh, ose ‘të djegësh gjithçka’. Në të gjithë letërsinë botërore, çështja e mundësisë së besimit për njeriun e qytetëruar të shekullit XIX nuk është shtruar me një sinqeritet kaq të patrembur sa në këtë skicë për ‘Demonët’. Shpëtimi i Rusisë, shpëtimi i botës, fati i mbarë njerëzimit qëndron në këtë pyetje të vetme: a beson?”

Pra, tashmë në “simbolet” e hershme të dy shkrimtarëve është hedhur një dallim i rëndësishëm. Tolstoi, me qëndrimin e tij, mund të thuhet, panmoralistik ndaj jetës dhe realitetit, dëshiron ta dëgjojë Krishtin; për të kryesorja është mësimi i shprehur në Predikimin në Mal. Me këtë mësim Tolstoi është në gjendje të mahnitet dhe të frymëzohet. Për Tolstoin Krishti është vetëm mësues, qoftë edhe një mësues i madh. Ky është një kriter etik, por ai nuk dëshiron — ose më saktë, nuk mund — ta shohë Krishtin. Për Dostojevskin kryesorja këtu nuk është të dëgjojë, por pikërisht të shohë. Kriteri estetik është përcaktues. Në radhë të parë nuk është i rëndësishëm mësimi i Krishtit, por vetë fytyra e Krishtit, e lidhur pazgjidhshmërisht me

Fjodor Dostojevski, nga Vasily Perov, rreth 1872

bukurinë. Bukuria e fytyrës së Krishtit është, siç do të thotë Dostojevski pak më vonë, një forcë e tmerrshme që shpëton botën. E cila e shpëton, sigurisht, edhe me mësimin, edhe me urdhërimet.

Tashmë në shekullin XX, pas tmerreve dhe mizorive të para të revolucionit bolshevik, filozofi rus Nikolaj Berdjajev do të shkruajë se nihilizmi moralistik i Tolstoit ishte për Rusinë një fatkeqësi globale, një lajthitje, një gënjeshtër joshëse, kundër së cilës duhej të shërbenin si kundërhelm “depërtimet profetike të Dostojevskit”. Edhe nga kjo analizë e shkurtër duket se humanizmi iluminist i Tolstoit dhe Dostojevskit ka rrënjë të përbashkëta, por fryte të ndryshme. Mund të thuhet se kemi të bëjmë me një kundërvënie midis humanizmit etik dhe atij estetik.

E rëndësishme është edhe diçka tjetër. “Simboli” i Tolstoit është jashtëzakonisht i kufizuar dhe i mbyllur. Të krijohet përshtypja se ky është një formulim përfundimtar, i skalitur, në të cilin askush nuk mund të ndryshojë, i orientuar, për më tepër, nga perceptimi i tjetrit (“njerëzimi”). Përkundrazi, “simboli” i Dostojevskit është i hapur ndaj lëvizjes, dinamikës, rishqyrtimit krijues dhe, gjë që është shumë e rëndësishme, ndaj pasurimit të përvojës së tij të vogël dhe të papërsosur me diçka parimisht dhe absolutisht të ndryshme prej saj. Por është e lehtë të vërehet se edhe për Dostojevskin kundërvënia “Krishti — e vërteta”, e formuluar kaq përmbledhtas në letrën drejtuar Natalja Fonvizinës, përbën një problem të jashtëzakonshëm. Më pas ai do të kthehet shumë herë në krijimtarinë e tij te ky motiv. Mendoj se kjo kundërvënie ishte guri kryesor i pengesës dhe i tundimit për të gjithë bashkëkohësit e arsimuar të dy shkrimtarëve, për të gjithë ata që kërkonin besimin. Lufta e pamëshirshme që bota shekullare, duke shfrytëzuar dijen, shkencën dhe racionalitetin si parim themelor të jetës, i shpalli Ungjillit, Krishtit dhe Kishës — ja, kjo luftë ishte një sfidë për të gjithë ata që e kishin fatin të lindnin në shekullin XIX.

Tani do të doja të thosha diçka për metodat e ndryshme — metodat e Tolstoit dhe Dostojevskit. Ky ndryshim në metodat e tyre është, nga pikëpamja ime, një ilustrim mjaft i gjallë i asaj që u tha më sipër, dhe ky ndryshim ka të bëjë si me metodat krijuese, ashtu edhe, mund të thuhet, me ato shpirtërore. Këtu fjalën “metodë” e përdor në një kuptim shumë të gjerë: këtu përfshihet edhe metoda artistike, edhe qëndrimet shpirtërore, edhe gjithçka që lidhet me to.

Metoda e Tolstoit është nxjerrja në pah e “instinktit të Hyjnisë” te qeniet e gjalla. Çfarë është kjo — shihet nga citati i mëposhtëm, domethënë nga një shënim që Tolstoi bëri në ditarin e tij në vitin 1865:

“Dje pashë në borë, mbi gjurmën e pashkelur të një njeriu, gjurmën e shkelur të një qeni. Përse e ka ajo pikën e mbështetjes të vogël? Që të mos i hajë të gjithë lepujt, por tamam aq sa duhet. Kjo është urtësia e Zotit. Por kjo nuk është urtësi, nuk është mendje,

është instinkti i Hyjnisë. Ky instinkt ekziston tek ne.”

Pra, çfarë dëshiron të na thotë Tolstoi? Te çdo njeri ekziston një instinkt i lindur, i cili, ndër të tjera, i jep atij një përfytyrim për Zotin. Por jo vetëm për Zotin. Për shembull, te komandanti Kutuzov, në romanin «Lufta dhe paqja», ky instinkt i jep mundësinë të mos e cenojë rrjedhën e natyrshme të ngjarjeve dhe të presë, si të thuash, fundin e natyrshëm, kur armiku, domethënë francezët, Napoleoni, do të mposhtet jo me ndonjë marifet të veçantë ushtarak apo me plane strategjike, por thjesht sepse e tillë është logjika e luftës. Ky instinkt është po aq i natyrshëm sa nuhatja e qenit ose fluturimi i bletës në kërkim të polenit.

Tani e kuptojmë përse Dmitri Merezhkovski e quajti Tolstoin «shikues të mistereve të mishit». Çështja është se për Tolstoin, në këtë botë tokësore, nuk ka mistere. Ai e di se çfarë mendon kali, si shkel qeni mbi borë, ku dhe përse fluturojnë bletët, në sa lule duhet të ulen pikërisht. Por është e rëndësishme se kjo është gjithmonë një perspektivë tokësore, gjithmonë një horizontale shpirtërore. Mendimi i Tolstoit, si rregull, nuk ngrihet kurrë në largësitë qiellore, nuk synon drejt qiellores; Tolstoin nuk e interesojnë pyetjet për pavdekësinë e shpirtit, për ringjalljen. Mendimi i Tolstoit është i lidhur pikërisht me tokën. Dhe po ai Merezhkovski e quajti Dostojevskin «shikues të mistereve të shpirtit». Përse? Sepse, sipas mendimit të Dostojevskit, natyra njerëzore është e ndërlidhur me botë të tjera. «Botët e tjera» — kjo është shprehja e plakut Zosima nga romani i fundit i Dostojevskit, «Vëllezërit Karamazov». Çfarë janë këto botë të tjera? Plaku Zosima flet për faktin se «uni» njerëzor nuk përmbahet në rendin tokësor të gjërave, por kërkon diçka tjetër, përveç tokës, «së cilës gjithashtu i përket». Në tokë ekziston vetëm një ide e lartë — ideja e pavdekësisë së shpirtit njerëzor. Të gjitha idetë e tjera të larta njerëzore rrjedhin prej saj. Nëse kjo ide është aq e rëndësishme për njeriun, për qenien e tij, atëherë pavdekësia është gjendja normale e njeriut dhe e mbarë njerëzimit. Pavdekësia e shpirtit njerëzor, nga pikëpamja e Dostojevskit, ekziston pa dyshim. Pikërisht për këtë arsye vetë Dostojevski e përcaktoi thelbin e metodës së tij (për më tepër, si të metodës artistike, ashtu edhe të asaj shpirtërore) me shprehjen: «realizëm në kuptimin më të lartë». Ky është një formulim shumë i rëndësishëm. Çfarë do të thotë ai? Çështja është se vetë metoda e realizmit, sigurisht, ishte shumë e përhapur në shekullin XIX e më tej; realizmi është përpjekja për ta paraqitur realitetin ashtu siç na shfaqet, me të gjitha ndërlikimet e tij, me gjithë papastërtinë e kështu me radhë e kështu me radhë.

Pra, Dostojevski pohon se në këtë kuptim realizmi nuk e paraqet realitetin, por thjesht e kopjon atë. Sepse nën këtë shtresë të dukshme, që ne e shohim dhe që shfaqet në shkrimtarët, në veprat e shkrimtarëve, gjendet njëfarë baze fetare, mund të thuhet, një bazë ungjillore. Metoda e Dostojevskit qëndron në zbulimin

e kësaj baze ungjillore. Pikërisht për këtë, në romanet e Dostojevskit, shumë shpesh një episod ungjillor është kyç. Për shembull, në romanin «Krim dhe ndëshkim», momenti i kthesës është leximi nga Sonja Marmeladova për Raskolnikovin i rrëfimit për ringjalljen e Llazarit. Po kujtoj se ringjallja e Llazarit është një nga episodet kryesore, kyçe të Ungjillit sipas Gjonit, Ungjillit të katërt, ku flitet se Krishti ringjall një të vdekur prej katër ditësh, domethënë një njeri që, sipas të gjitha ligjeve të jetës njerëzore dhe logjikës njerëzore, nuk mund të ringjallej më në asnjë mënyrë. Kurse Krishti e ringjall atë, dhe ringjallja e Llazarit bëhet parafytyrim i ringjalljes së vetë Krishtit. Kurse në romanin «Vëllezërit Karamazov», një episod i tillë shumë i rëndësishëm për të kuptuar fabulën e romanit dhe synimin e Dostojevskit është kapitulli «Kana e Galilesë». Kana e Galilesë — gjithashtu një episod i marrë nga Ungjilli sipas Gjonit, nga kapitulli i dytë, ku thuhet se Krishti kryen mrekullinë e tij të parë: ai e kthen ujin e thjeshtë në verë shumë të shijshme. Dhe kjo mrekulli, së pari, është mrekullia e parë e kryer nga Krishti — kështu siç e përshkruan ungjilltari Gjon. Së dyti, kjo është gjithashtu një parafytyrim shumë i rëndësishëm nga pikëpamja e logjikës së Ungjillit. Është parafytyrim i vuajtjeve të Shpëtimtarit, tregues i gjakut të tij, i cili do të bëhet shlyerës për mbarë njerëzimin, dhe gjithashtu tregues i kungimit të ardhshëm, i misterit të Eukaristisë. Të dyja këto fragmente — edhe ringjallja e Llazarit, edhe Kana e Galilesë — janë episode shumë mistike. Dostojevski flet për faktin se realizmi në kuptimin më të lartë është zbulimi i këtij mendimi ungjillor në jetën reale.

Teologu dhe filozofi i shquar rus i shekullit XX, Sergej Bullgakov, më vonë kryepriifti Sergej Bullgakov, vërejtí dikur se të dy shkrimtarët, duke vizituar Optina Pustynin, te plaku më i njohur i Optinës, Ambrozi, shihnin, në thelb, të njëjtën gjë: të dy shihnin turmën e njerëzve që vinin nga e gjithë Rusia. Por njëri prej tyre, pikërisht Tolstoi, vizatoi një pamje të zymtë, të trishtë, të ftohtë, pa dashuri dhe dhembshuri dhe, në njëfarë mënyre, të pashpresë. Për shembull, heroi kryesor i novelës së Tolstoit «Ati Sergi», prifti, kryen një mëkat të rëndë dhe braktis shërbimin e tij. Kurse Dostojevski vizaton një pamje të ndritur, të hareshme, madje në njëfarë mënyre gazmore. Këtu kam parasysh kapitullin «Gratë besimtare» në romanin «Vëllezërit Karamazov». Në këtë roman, plaku Ambrozi i Optinës u bë një nga prototipet e atit Zosima. Por, pa dyshim, të dy shkrimtarët ishin të përfshirë në misterin e botës së Zotit. Prandaj thirrri Dostojevski: «*Jo ashtu, jo ashtu!*», sepse së bashku me Tolstoin kërkonte: po ku është, pra, «ashtu»? Prandaj qante Tolstoi për vdekjen e Dostojevskit, një njeriu kaq të shtrenjtë për të.

Dua ta mbyll leksionin me fjalët e filozofit të mrekullueshëm rus Vasilij Rozanov, të cilat ai i tha për tre gjigantët e shekullit XIX — Tolstoin, Dostojevskin dhe Leontjevin¹. Po citoj këtë fragment nga një prej artikujve të Rozanovit:

«...me Dostojevskin dhe me Tolstoin, Leontjevi u nda si vëllai i tyre i zymtë dhe i panjohur, vëllai i zemrës së pastër dhe i mendjes së madhe. Por ai është pikërisht nga kategoria e tyre. Kështu Kuku zbuloi Australinë, Kolombi — Amerikën, dhe megjithëse ata lundronin sipas drejtimeve të ndryshme të buallës, megjithatë historia i përshkruan të dy në të njëjtin kapitull: “lundërtarë të mëdhenj”. Thelbi i këtij “lundrimi të madh” qëndron në zhytjen në oqeanin mendor, në dhënien e gjithë vetes, deri te fijet e fundit, deri te fatkeqësitë, deri te rreziku dhe mjerimi personal — ndaj çudirave të thellësive dhe largësive të tij. Të tre ata, edhe Dostojevski, edhe Tolstoi, edhe Leontjevi, nuk e donin bregun, mërziteshin në breg. Bregu — ky jemi ne, realiteti ynë, “Vronskët”.»

¹ **Konstandin Nikolaieviç Leontjev (1831–1891)** — shkrimtar, filozof, publicist dhe mendimtar fetar e politik rus. I formuar si mjek dhe pjesëmarrës në Luftën e Krimesë, ai shërbeu më pas si diplomat në Perandorinë Osmane. Në vitet e mëvonshme u bë një nga përfaqësuesit më të spikatur të konservatorizmit rus dhe zhvilloi idenë e “bizantinizmit”, duke mbrojtur monarkinë, hierarkinë shoqërore, traditën ortodokse dhe veçantinë kulturore të Rusisë. Ndër veprat e tij më të njohura janë *Bizantinizmi dhe sllavizmi* dhe përmbledhja *Lindja, Rusia dhe sllavizmi*. Në fund të jetës u afrua fuqishëm me jetën monastike dhe, pak para vdekjes, mori tonsurën në Optina

Letërsia dhe romani (si shprehësi më i Lgjërë i botës njerëzore dhe i ndërlikimeve të saj) lidhet fort me kontekstin kohor në të cilin vepra është shkruar dhe me botën që sublimon në art. Nuk e kemi fjalën thjesht për kontekstin e jashtëm, por për mënyrën sesi ai ndikon në botëkuptimin dhe botëndjerjen e njeriut të kohës. Bullgakovit trajton një botë ku duket se materializohet parimi “gjithçka është e lejuar”, shprehur që më herët prej Ivan Karamazovit, një botë ku mungesa e Zotit e për pasojë e të mbinatyrshmes është normë dhe ku filozofia materialiste zotëron shpirtin njerëzor dhe përditshmërinë e jetës. Në një botë të tillë, panairi i veseve jepet me nota butaforike, shpaloset pa mëshirë çdo dobësi dhe shëmti njerëzore, madje edhe ato pak personazhe të shpëtuar, nuk arrijnë dot t’i japin veprës nota optimiste. Moska e viteve ’30, si modeli i pasojave që ka ideologjizimi i një shoqërie, plot me personazhe meskinë, të vegjël, të mbytur në materializëm, krijon paralelet e saj me mjaft realitete letrare të letërsisë së ndaluar në Shqipërinë e ideologjizuar përgjatë regjimit të kaluar.

Përtej pikëtakimeve të rrafshit historik e social, rëndësi të madhe për letërsinë mbartin ngjashmëritë në strukturën e brendshme shpirtërore njerëzore, të cilat shpërfaqen në forma nga më të larmishmet. Nga njëra anë pohojmë se diskutimi për ekzistencën e Krijuesit është universal, por nga ana tjetër lind diskutimi nëse mund të flasim një dialektikë të tillë, në një shoqëri ku Zoti është i ndaluar? Një ndryshim të tillë rrënjësor dhe të dhunshëm në lidhje me dilemën universale dhe përsiatjet e njeriut mbi Zotin, e gjejmë gjerësisht në ish vendet komuniste, duke u materializuar në shembuj paralelë në letërsinë ruse dhe atë shqipe.

Letërsia paralelisht zhvillon tema të ngjashme, nga ferri i gulagëve që shihen si sprovë e shpirtit njerëzor për të mbijetuar humanen dhe shpirtëroren në kushtet e mungesave të skajshme materiale tek Sollzhenicini, tek ferri i persekucionit tek “Rrno për me tregue” e At Zef Pllumit, tek “Këneta” e A. Pipës, apo “Rrugët e ferrit” të V. Zhivit etj. Nga ana tjetër shtrihen paralelet që lidhin dyshimet mbi mbijetesën e ndërgjegjes njerëzore si vetëdije sa tek Pons Pilati i Bullgakovit, aq tek komisarët e tregimeve të K. Trebeshinës. Gjithashtu, fillojnë të zhvillohen subjekte ku në qendër vendoset protagonistin në rolin e dëshmitarit të së keqes, si tek “Doktor Zhivago” dhe tek “Kënga shqiptare”. Poetët e martirizuar si O. Mandelshtami, M. Tsvetajeva, S. Esenini apo H. Nela, V. Blloshmi dhe G. Leka, të cilët me fatet e tyre dëshmojnë dhunën asgjësuese të pushtetit. E më tej, motivi i gjeniut të çmendur, tek “Mjeshtri dhe “Margarita” dhe tek “Odin Mondvalsën”, që shfaqet si tregues i shoqërive të përmbysura dhe të raporteve shkatërruese mes pushtetit dhe individit të ndryshëm. Të gjitha këto vërtetojnë se paralelet mes letërsisë ruse dhe asaj shqiptare gjatë gjysmës së dytë të shekullit XX nuk janë të vështira për t’u hequr, por ajo çka mbetet për t’u interpretuar është mënyra se si paraqitet tjetërsimi i shpirtit njerëzor, si shtrohet raporti i individit me besimin dhe a ekziston mundësia për mbijetesën e shpirtërores në kushte të tilla.

Ndalemi më konkretisht tek “Mjeshtri dhe Margarita” për shkak të ndërlikimit të trajtimit të çështjes religjioze, në kufijtë mes kërkimit të rikthimit tek sakralja si nevojë e padiskutueshme e shpirtit njerëzor dhe mes sakrilegjit në mënyrën sesi vepra trajton disa prej elementeve kanonike kristiane. Bullgakovit ndoshta më fort se të gjithë autorët që kanë shkruar për çështjen e besimit në vendet ish-komuniste, ka mundur ta trajtojë këtë temë në formë ambivalente, ekuivoqe. Deri në fund të romanit ruhet natyra opake, e padepërtueshme e misionit të Vollandit dhe e suitës së tij, duke krijuar

Krijimi, natyra njerëzore dhe shpëtimi të “Mjeshtri dhe margarita”

Nga Prof.as.dr. Belfjore Zifla (Qose)

një ndarje të fortë me traditën letrare në të cilën mbështetet romani. Prej “Faustit” vepra nuk merr vetëm epigrafin, por edhe një strukturë ngjarjesh që duket se vendosin në sprova shpirtin njerëzor, si dhe skena të tilla si “Nata e Valpurgës”, megjithatë Vollandi i Bullgakovit nuk shfaqet pastërtisht në rolin e spovuesit të shpirtit njerëzor, e as nuk mund të bëhet fjalë për synime të qarta, siç shfaqen tek “Fausti” përmes bastit me Zotin. Kjo pasi vepra nuk mishëron vetëm një aspekt të forcave universale, përkundrazi gjatë rrëfimit kuptohet se kufiri mes të mirës dhe të keqes, nuk duket se është kaq i thjeshtë për t’u kuptuar. Këtu qëndron dhe origjinaliteti i Bullgakovit, i cili edhe pse e mbështet deri diku strukturën e veprës së tij në ‘aventurat’ faustiane të tundimit, në

fund ndahet prej kësaj tradite. Por, në emër të cilit botëkuptim? Prapë, këtë nuk mund ta dimë, pasi vepra ka natyrë aluduese dhe referencat zgjaten nga religjioni, Bibla, tradita, e deri tek okultizmi, ezoterika, teozofia etj.

A është krjimi imanencë e entitetit të Zotit? Bullgakovit na paraqet një botë të mbytur në të keqen e saj, përtej asaj që mund të imagjinojë vetë djalli, çka nënkupton se ky përfytyrim nuk mund të jetë Krijimi si intencë. A është liria dhe arbitrariteti që njeriu i drejton botës dhe të mbinatyrshmes, arsyeja e këtij degradimi? Njeriu e mat autenticitetin e tij me arbitraritetin që ia përball të shkuarës, rendit dhe traditës, por ky arbitraritet mund të bëhet gjithashtu vetëshkatërrues. Më herët, kur N. Berdjajev

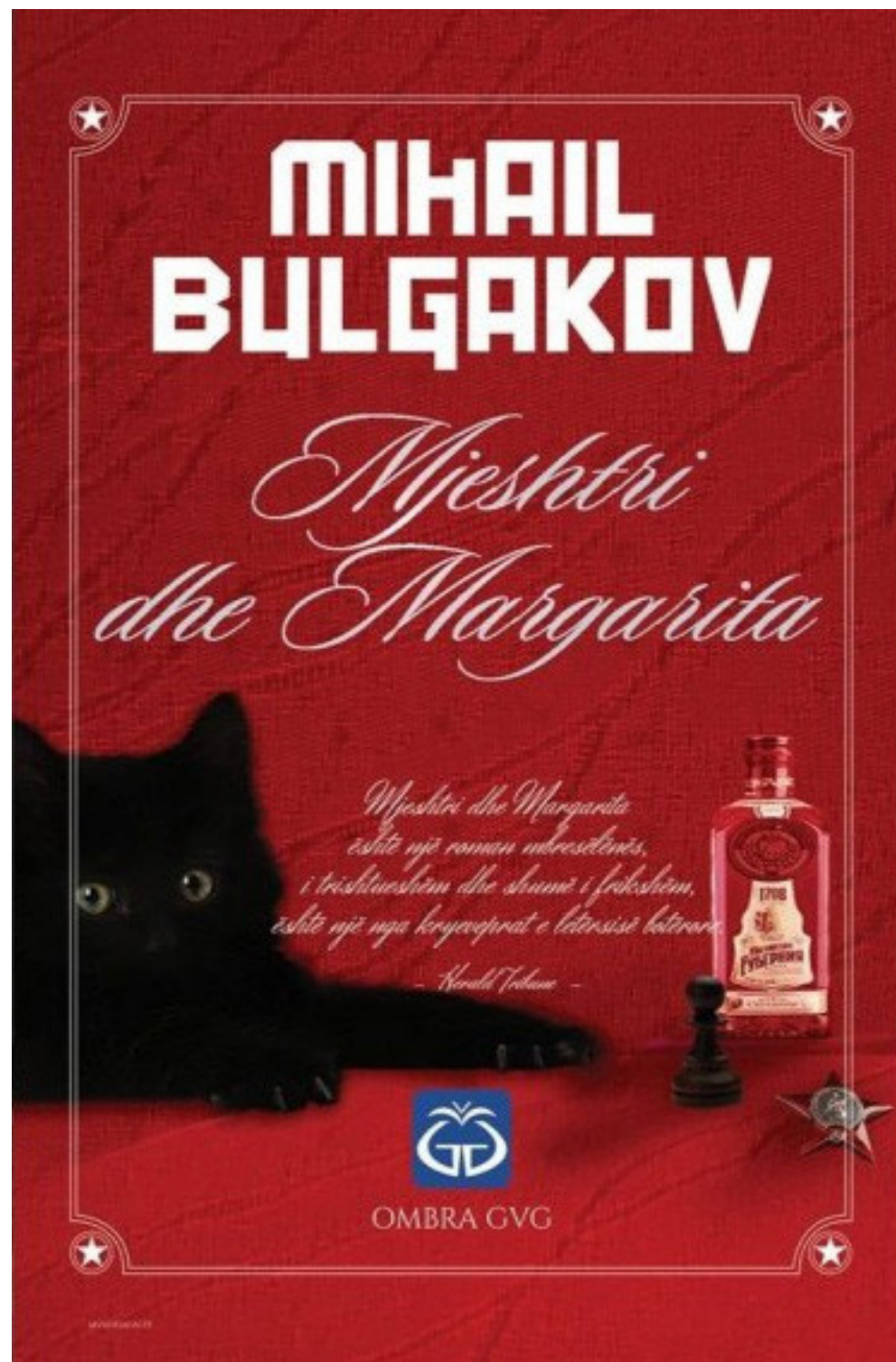

tek “Botëkuptimi i Dostojevskit” analizon domosdoshmërinë e lirisë, e sidomos të lirisë për besimin, e ka fjalën për atë që ai vetë e quan “epoka e krishterë e historisë” dhe shtojmë këtu se në veprën e Dostojevskit dendësohet i gjithë shqetësimi fetar i gjendur që më parë në letërsinë ruse (edhe për shkak të natyrës dionisiake të ideve të tërbuara që pushtojnë personazhet e tij). “E vërteta e bën njeriun të lirë, por njeriu duhet ta pranojë lirisht të vërtetën dhe nuk mund të shkojë drejt saj me dhunë ose me zor. [...] Në këtë pranim të lirë të Krishtit gjendet e tërë liria e të krishterit, i tërë kuptimi i aktit të tij të besimit, i cili është akt lirie.”¹ Po në epokën ateiste, si do të mund ta shpjegojmë këtë trajektore të përmbysur në formën e njeriut-Zot? Bullgakovit nuk humb kohë për të hyrë në temë dhe për të shpalosur qëndrimin e tij, pasi që në fillim të romanit ai na përball pamëshirë me natyrën e kufizuar njerëzore, me paaftësinë e njeriut për të qenë zot qoftë edhe i fatit të tij, e jo më i gjithësisë, kjo mbështetur në natyrën e përkohshme të jetës njerëzore. Kryeredaktori Berlioz dhe poeti Bezdomnij janë naivisht të kënaqur në botën e tyre pa dilema metafizike, por a mund të jetë i plotë njeriu pa lirinë e dyshimit? Takimi në Patrikanë e konfirmon ekzistencën e Krijuesit si fakt të padiskutueshëm përmes rrëfimit të vetë Vollandit, por në të nuk shpjegohet dot çështja e së keqes, pasi ai vetëm na përball me krijimin si fakt dhe të mbinatyrshmen si histori.

Tashmë në botëkuptimin materialist të viteve ’30, drita shpëtimprurëse nuk është Zoti-Njeri, pra Krishti, pasi besimi në të është zëvendësuar me idenë qesharake sipas Bullgakovit, e apokaliptike sipas Dostojevskit: atë të njeriut-Zot. Krijuesi na shfaqet si paracaktues i roleve dhe i fateve të secilit personazh, ndoshta madje edhe i rolit të Vollandit. Pavarësia e njeriut nga Zoti, se sa është e mundur që ky i fundit, edhe kur nuk është besimtar, të mund të krijojë ekzistencën e tij të pavarur, është një temë shumë e rëndësishme në roman. Sa është e mundur që njeriu të jetë i pavarur, me gjithë pengesat e fatumit të tij personal (vdekshmëria) dhe të paaftësisë së tij për të drejtuar tërë jetën (krijimin)? Në këtë pikëpamje e vërteta subjektive (aq e veneruar prej traditës moderniste), për Bullgakovin nuk është aspak e rëndësishme, pasi ai e vendos njeriun profan përballë trajtimit të ekzistencës së Krishtit si fakt.

Nga ana tjetër, nuk mund të anashkalohet një detaj i imët, por që nuk mund të jetë i rastësishëm në roman. Në sendet e Vollandit shihet një glob, shëmbëllim i orbis-it që mban Salvador Mundi në të gjitha tablotë e traditës, si shenjë e plotfuqisë së tij. Ky detaj mund të na shpjegë në interpretime të natyrës ezoterike, se princi i errësirës është sundimtari i kësaj bote etj. Por, po të kemi parasysh një pasazh tjetër shumë të rëndësishëm në roman, atë ku Levi-Mateu

¹ Berdjajev, Nikollaj, *Botëkuptimi i Dostojevskit*, Ferdinand Leka & Arian Shkurti, Logos, Tiranë, 2006, f. 81.

në emër të mjeshtrit të tij, Jeshuas, i kërkon Vollandit që t'i falë Mjeshtrit dhe Margaritës prehjen “Sepse ata meritojnë prehjen dhe jo amshimin” (dhe këtë atyre mund t’ua japin vetëm forcat e errësirës), këtu del sërish në pah ideja e detyrave të ndara, edhe pse Krijuesi është i heshtur, është Jeshua ai që kërkon këtë zgjidhje për dy heronjtë.

Pasazhi më i rëndësishëm i veprës, ai që diskuton raportin bashkekzistues mes dritës dhe hijes, synon të afrojë forcat e mbinatyrshe tashmë të polarizuara, që kanë fuqi në jetët njerëzore, duke i trajtuar ato si përplotësuese të njëra-tjetrës. Vollandi dhe personazhet që përbëjnë suitën e tij ndërtohen përmes modeleve parësore arketipale të botës diabolike, mbështetur në arketipet që klasifikon N. Fraj. Arketipet ndahen në arketipe të botës apokaliptike, ku gjithçka është e mirë, ku të gjitha kategoritë e simboleve (hyjnore, njerëzore, shtazore-qengji, bimore-druri i jetës, minerale-guri) gjejnë mishërimin e tyre tek Krishti². Ndërkohë që bota tjetër parësore arketipale është ajo infernale, demoniake. Në të cilën qeniet që rrezikojnë njeriun mund të jenë edhe simbole të dukurive kërcënuese për jetën, si katastrofat natyrore, por që më së shumti janë zota të pakuptueshëm për njerëzit, të cilët vijnë në marrëdhënie me gjërat e kësaj bote për të drejtat e tyre. “Ata përjashtojnë njeriun dhe ndërhyjnë në punët njerëzore vetëm për të ruajtur të drejtat e veta.”³ Bullgakovi nuk na jep një përgjigje, përpos faktit që balancat e forcave parësore, pra mes të mirës dhe të së keqes, na paraqiten të shprishura në favor të së keqes. Nëse këto balanca prishen, ferri ose parajsa do ta përfshijnë botën, e cila që në zanafillë është konceptuar si ndërmjetëse e dy të tjerave. Roli i Vollandit gradualisht duket se bëhet ndëshkimi i së keqes, për t’i shërbyer ruajtjes së këtyre balancave. Por, a është Vollandi përcaktuesi i misioni të tij?

Tërësia e plotë përbushet nga raporti i ndërsjelltë mes të Mirës dhe të Keqes, që zbulohet në fjalët e Vollandit drejtuar Levi Mateut, i cili refuzon t’i urojë shëndet “shpirtit të së Keqes dhe zotit (urdhëronjësit) të hijeve”: “A do të jesh vallë aq fisnik sa të marrësh guximin e të bësh pyetjen: a do të kishte vallë kuptim mirësia pa të keqen dhe ç’pamje do të kishte bota pa hijet në faqet e dheut? A e sheh hijen e shpatës sime? S’ka rrënjë druri e qenie të gjallë pa hije. A mos kërkon ti ta lësh rruzullin tokësor pa një dru e pa një qenie të gjallë, për rrjedhojë dhe fantazinë tënde krejt të zhveshur, në mënyrë që të kënaqesh, mbasandaj me një botë lakurike?”⁴ Nuk mund të ketë të Mirë pa të Keqen, dhe bota pa këtë dualitet jo thjesht do të ishte pa shije, por nuk do të ekzistonte. Prandaj, Vollandi dhe suita e tij janë të domosdoshëm, ashtu siç edhe N. Fraj kur ndan arketipet infernalë dhe ato parajsorë, nuk harron të përcaktojë si realitetin e tretë: botën tonë, atë në të cilën këto arketipe jo vetëm përzihen, por shpesh vështirë se dallohen nga njëri-tjetri.⁵

Megjithatë, pasajhi per rëndësinë e dualiteteve na çon tek interpretimi teozofik, edhe pse nuk mund të dimë se si Bullgakovi do ketë dashur që të kuptohet ky pasajh. Sipas De la Cour në “Një interpretim i simbolizmit okult tek Mjeshtri dhe Margarita”, “*Vollandi e pranon pa asnjë dyshim vendin e tij në skemën hyjnore dhe urtësia e pafundme e kësaj skeme vazhdimisht aludohet në simbolikën e diellit, hënës dhe motit: kujtesë e përditshme se nuk*

² Frai, Northop, *Anatomia e kritikës*, Shejzat, Prishtinë, f. 195.

³ Po aty, f. 203.

⁴ Bulgakov, Mihail, *Mjeshtri dhe Margarita*, Lili Bare, Koha ditore, Prishtinë, 2005, f. 357.

⁵ Northop Frai konstaton edhe një element tjetër të rëndësishëm të botës demoniake, besnikërinë ndaj grupit:

“Bota demoniake njerëzore është një shoqëri që qëndron e gjallë nga një lloj tendosje molekulare e unë-ve, një besnikëri ndaj grupit ose prijësit që lë nën hije individin, ose të shumtën, i kundërvë kënaqësisë së tij detyrën dhe nderin.” (Fraj, Northop, *Anatomia e kritikës*, Shejzat, Prishtinë, f. 203.)

*e zotërojmë natyrën dhe se sferat qiellore e përfshijnë natyrën në planin e tyre, mendim ky që një gnostik nuk do ta pranonte kurrë.”*⁶ Elementi teozofik lidhet ngushtë sa me evokimin e mësipërm të kozmologjisë, në influencën hinduiste të bashkëveprimit (ku hyjtë e shkatërrimit, vdekjes, venerohen po aq sa ato mbrojtës), aq edhe spekulimin me të mbinatyrshten, të pranishme mjaft dendur në linjën e parë të rrëfimit, por e cila në roman përgjithësisht lidhet me groteskun e situatave dhe të personazheve të bashkëkohësisë, dhe jo me deshifrimin e dijes mistike, e cila do të kërkonte përvojë të një natyre krejt tjetër. Këtu përjashtim bën drita e hënës, e cila mbart një peshë të veçantë në roman. Të gjithë personazhet që hyjnë në kontakt me të mbinatyrshten përgjatë romanit, mbeten tejet të ndjeshëm ndaj dritës së hënës, e cila bëhet shprehje e *hierofanisë* së ndodhur në një pikë të caktuar të zhvillimit të narracionit. “Prapa gjithë kësaj është ajo që e kemi quajtur “metafizika mesjetare e dritës”, por të themi në mënyrë më të përgjithshme e të thjeshtë, prapa gjithë kësaj qëndronte kërkimi i sigurisë ndriçuese. Bukuria është dritë, ajo ta ngroh zemrën, ajo është shenjë e fisnikërisë.” Siç ka shkruar Andre Voshe, “shenjtori është një krijesë drite”⁷, shprehet Lë Gof.

I larë në dritën e hënës, por jo i munduar prej saj, na prezantohet Mjeshtri si heroi i romanit, që lidh fillin e të dyja rrëfimeve dhe mbart bashkë me dy personazhe të tjerë, Margaritën dhe Pilatin, shpresën për shpëtim dhe falje. Motivi i të marrit të mençur është përdorur shpesh në letërsinë e ndaluar të vendeve ish komuniste si metaforë për të shprehur përmbyshjen e një shoqërie, ku normaliteti konsiderohet si marrëzi dhe individit veçohet prej shoqërisë. Një rast të ngjashëm e gjejmë në letërsinë shqipe tek “Odin Mondvalsen”,

⁶ Cour, Amy de la, *An Interpretation of the Occult Symbolism in Mikhail Bulgakov's The Master and Margarita*, in: *Slavonica*, Vol. 11, No. 2, November, 2005, p. 181.

⁷ Lë Gof, Zhak, *Qytetërimi i perëndimit mesjetar*, Toena, Tiranë, 1998, f. 415.

ku protagonist i traumatizuar nga dhuna e pushtetit, krijon një normalitet të brishtë në çmendinë, gjë që nuk e gjen në realitetin e çmendur kolektivisht në botën reale. Mjeshtri megjithatë, ndërtohet duke u mbështetur sa në konceptin e traditës ortodokse të “të marrit për Krishtin”, traditë tek e cila është mbështetur edhe Dostojevski, për krijimin e “Idiotit” apo në bashkëkohësi Vodollazkin për romanin “Laurus”; po aq edhe në mistikën e krijuesit artist, i cili reflekton atributin e Krijuesit pa Krijues.

Tek figura e Mjeshtrit bashkohet gnostika – në lejin e tij për të njohur çka kujt do tjetër i është ndaluar, me mistikën e shkrimtarit-krijues. Dija e tij mbi historinë e Jeshuas (që konfirmohet nga rrëfimi i Vollandit, i cili përkon tërësisht me romanin e Mjeshtrit) dhe fakti që ai mbart fuqi mbi fatin e Pilatit dhe është i vetmi që mund ta falë atë prej dënimit me përjetësi; realizojnë një personazh të veshur me notat e misticizmit dhe të gnostikës. Konceptimi i shpëtimit në roman, ashtu si shumëçka tjetër, nuk mbështetet në traditë, pasi të vetmet personazhe që e arrijnë atë janë Mjeshtri, Margarita dhe Pilati. Të tre i bashkon mundësia e shpëtimit përmes kapërcimit të dimensionit material të ekzistencës dhe shkëputjes nga botëkuptimi tërësisht materialist.

Dallimet e Bullgakovit nga kanoni kristian dhe ai letrar, na çojnë tek krahasimi i mënyrës sesi e trajtojnë ai dhe Dostojevski: natyrën njerëzore. Nëse Dostojevski (më vonë edhe Sollzhenicini) nuk e pranojnë dot vdekjen e njeriut metafizik, duke dëshmuar se njeriu si krijesë e Zotit, në çdo rrethanë mbart brenda vetes lartësinë e asaj për të cilën ai është krijuar; përballë vetes së tij në të tashmen Bullgakovi rrëfen si engjëll i ndëshkimit, pasi sipas tij njeriu rrallë e meriton faljen. Jeshua përkundrazi, duke besuar në thelbin e mirë të natyrës njerëzore, krijon çarjen e ngushtë nëpër të cilën do të kalojnë të shpëtuarit. Besimi

mbi zanafillën e mirë të natyrës njerëzore, shfaqet me notat e naivitetit me të cilin na paraqitet Jeshua, kjo pasi Bullgakovi e pranon të mirën si pjesë të dikotomisë universale, por nuk duket se e ndjen atë tek personazhet që banojnë bashkëkohësinë e tij. Madje, edhe të vetmit personazhe që arrijnë “paqen dhe prehjen e amshuar”, siç e cilëson ai, janë të jashtëm prej shoqërisë dhe nuk përfaqësojnë të përgjithshmen, porse përjashtimin.

Nësë ndajmë imagjinatën krijuese të shkrimtarit në përfytyrimin e shtëpisë si përtej-jetë, ku madje në përshkrimin e saj shohim nota të Romantizmit dhe ideja e bukurisë klasike mishërohet në muzikën klasike; në realitetin e këndejbotshëm mbetet domosdoshmëria e vuajtjes purgatoriane, si shpresa e vetme për të shkuar drejt shpëtimit. Për filozofin dhe teologun N. Berdjajev, ferri nuk është i përjetshëm, pasi natyra shkatërruese e njeriut është e kufizuar, njeriu nuk mund ta shkatërrojë veten e tij tërësisht. Pavarësisht ndryshimeve të forta që Bullgakovi i bën ngjarjeve biblike, ai rithekson se parajsa është e brendshme dhe jo jashtë njeriut, kështu një prej personazheve më të rëndësishëm të veprës, Pilati, e gjen shpëtimin vetëm pas purifikimit të vuajtjes që i shkakton ndërgjegjja e tij, dhe pasi falet, ai ecën mbi dritë përkrah Krishtit. Kështu, mund të themi se në roman nuk bëhet një apologji e forcave të së keqes, por njeriut në çdo rrethanë i duhet të zgjedhë mes tyre, duke përcaktuar kështu raportin e tij me ndërgjegjen, pra parajsën e tij të brendshme, ose të kundërtën e saj. Ashtu siç vëren edhe M. Glenny “Një prej argumenteve më të forta për natyrën dualiste kundrejt asaj moniste për teorinë e universit moral, është se që kur pranohet dualizmi, dukshëm mund të zgjidhet edhe kontradikta e cila është menduar si e pazgjidhshme që lidhet me ekzistencën e njëhershme të së mirës dhe së keqes, mbështetur në vështirimin sinkretik të tyre.”⁸ Personazhet e Bullgakovit veprojnë në një anë të këtij konflikti, por mbështetur në botëkuptimin e tij sinkretik mbi këtë dualizëm.

Si përfundim, mund të themi se në letërsinë e Bullgakovit, tema religjioze nuk është thjesht një ornament letrar që bën të mundur përzierjen e të mbinatyrshtes me rrëfimin e mërzitshëm mbi realitetin e kohës duke e bërë rrëfimin më interesant, por një kërkim gjenuin i kuptimit të saj, ashtu siç Sollzhenicini nga ana tjetër këmbëngul se sekularizimi i jetës është i pamundur, ndërkohë që ontologjikisht njeriu nuk duhet të shihet i shkëputur nga Krijimi.

BIBLIOGRAFIA:

Bulgakov, Mihail, *Mjeshtri dhe Margarita*, Lili Bare, Koha ditore, Prishtinë, 2005.

Berdjajev, Nikollaj, *Botëkuptimi i Dostojevskit*, Ferdinand Leka & Arian Shkurti, Logos, Tiranë, 2006.

Frai, Northop, *Anatomia e kritikës*, Shejzat, Prishtinë.

Cour, Amy de la, *An Interpretation of the Occult Symbolism in Mikhail Bulgakov's The Master and Margarita*, in: *Slavonica*, Vol. 11, No. 2, November, 2005.

Lë Gof, Zhak, *Qytetërimi i perëndimit mesjetar*, Toena, Tiranë, 1998.

Michael Glenny, *Existential Thought m Bulgakov's The Master and Margarita*, Canadian-American Slavic Studies, 15, nos. 2-3 (1981).

Shënim: Artikulli është botuar në aktet e konferencës shkencore të Departamentit të Letërsisë, të Universitetit të Tiranës “Letërsia dhe religjioni”, 2023.

⁸ Michael Glenny, *Existential Thought m Bulgakov's The Master and Margarita*, Canadian-American Slavic Studies, 15, nos. 2-3 (1981), pp. 247, 249.

Karikaturë nga Arben Mexsi